

In de Kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem ligt de Kloostertuin, ingericht naar het voorbeeld van het vroeg-middeleeuwse kruidentuintje van de abt Walafried Strabo (808–849) van het klooster Reichenau. In het fraaie, Latijnse gedicht *De cultura hortorum*, beter bekend als de *Hortulus* ('het tuintje'), beschrijft Walafried met veel liefde en enthousiasme zijn werk én de kruiden in zijn tuin.

De Kruidentuincommissie van het Nederlands Openluchtmuseum liet dit gedicht vertalen door Vincent Hunink, universitair docent klassiek en vroeg-christelijk

Latijn aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij slaagde erin om de tekst te vertalen in een eigentijdse dichtvorm die even sprankelend, poëtisch en expressief is als het Latijnse origineel.

De Kruidentuincommissie schreef een toelichting bij het gedicht, waarin onder meer wordt verteld hoe de kruiden werden geteeld en gebruikt, en welke werking men er destijds aan toeschreef.

Walafrieds *Hortulus* is een prachtig vroeg-middeleeuws cultuurdocument, dat nu voor het eerst in het Nederlands is vertaald.

ISBN 90-5897-070-1

9 789058 970701

TERRA

Nederlands
Openluchtmuseum

TERRA

HORTULUS

DE KLOOSTERTUIN VAN WALAFRIED STRABO
IN HET NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM

VERTALING VINCENT HUNINK

HORTULUS

HORTULUS

de kloostertuin van Walafried Strabo

Vertaling:

Vincent Hunink

Begeleidende tekst:

Kruidentuincommissie van het
Nederlands Openluchtmuseum

TERRA

© 2004 Uitgeverij Terra Lannoo BV
Postbus 1080
7230 AB Warnsveld, Nederland
terra@terralannoo.nl
www.terralannoo.nl
Uitgeverij Terra maakt deel uit van de
Lannoo-groep

Illustrering: ••••
Vormgeving: ••••
Lithografie:
Drukwerk: •••••
Bindwerk: •••••

ISBN 90 5897 070 1- NUR 420/684
Niets uit deze uitgave mag worden ver-
veelvoudigd en/of openbaar gemaakt door
middel van druk, fotokopie, microfilm of
op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

VOORWOORD

De kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum heeft een kleine kloostertuin, die is ingericht naar voorbeeld van het tuintje van het middeleeuwse klooster Reichenau. Rond 840 schreef een abt van dit klooster, Walafried, over het aanleggen van een tuin een gedicht in het Latijn: *De cultura hortorum*, beter bekend als de *Hortulus* ('het tuintje'). Walafried wordt alom geprezen voor dit gedicht, dat in het Engels, Duits, Frans en Italiaans is vertaald maar nog niet eerder in het Nederlands. Naar aanleiding van het 75-jarig bestaan in 2002 van de kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum besloot de Kruidentuincommissie het gedicht in het Nederlands te laten vertalen. Deze eerste Nederlandse vertaling, door dr. Vincent Hunink, ligt nu voor u.

De Kruidentuincommissie schreef er een toelichting bij en hoopt met deze *Hortulus*-uitgave een belangrijk vroegmiddeleeuws cultuurdocument onder de aandacht van de Nederlandse lezer te brengen. Het ligt niet in onze bedoeling het gedicht literair te interpreteren. We vestigen de aandacht op een aantal zaken: de tuin, de planten, Walafrieds waarnemingsvermogen en zijn kennis van de geneeskunde. Om het gedicht beter te kunnen lezen, geven we korte schetsen van Walafrieds leven, het kloosterleven en het Plan van Sankt Gallen.

Dit boek kon worden uitgegeven dankzij de financiële steun van mevr. drs. D.N. Grootenboer, de Vereniging Vrienden van het Nederlands Openluchtmuseum, Het Nederlands Openluchtmuseum en de Commissie voor de Geschiedenis van de Farmacie van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie.

We bedanken ir. L.E. Groen, mevr. ir. C.M.T. Roseboom en mevr. drs. E.H.L. Timmerman-van der Sleesen en de beheerder van de kruidentuin R.L. Bailly voor hun deskundige adviezen.

De Bibliothecana Vaticana zijn we erkentelijk voor de toestemming om kopieën van het manuscript te mogen publiceren.

De discussies met dr. Hunink gaven ons een beter inzicht in de tekst. Bij de vertaling van het gedicht verleenden Patrick Lateur, Marco Balvers en Hélène Lesger van Uitgeverij Terra belangrijke hulp.

Tot slot herdenken wij met leedwezen het heengaan van dr. ir. J.J. Bos, tot zijn overlijden op 24 maart 2003 zeer gewaardeerd lid van de Kruidentuincommissie.

*De Kruidentuincommissie van het
Nederlands Openluchtmuseum*

INHOUD

VERTALING *door Vincent Hunink*

LATIJNSE TEKST	8
NEDERLANDSE TEKST	9
VERANTWOORDING VAN DE VERTALER	43

TOELICHTING *door de Kruidentuincommissie van het Nederlands Openluchtmuseum*

INLEIDING	45
HET MANUSCRIPT	45
WALAFRIEDS LEVEN	46
KLOOSTERS EN GENEESKUNDE	47
HET PLAN VAN SANKT GALLEN	48
DE KLOOSTERTUIN VAN HET NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM	51
HET GEDICHT EN DE PLANTEN	52
ENIGE OPVALLENDE ZAKEN IN HET GEDICHT	79

FACSIMILE VAN HET MANUSCRIPT	87
------------------------------	----

DE KRUIDENTUINCOMMISSIE	110
-------------------------	-----

KEUZE UIT DE LITERATUUR	110
-------------------------	-----

I DE CULTURA HORTORUM

Plurima tranquillae cum sint insignia vitae,
non minimum est, si quis Pestanae deditus arti
noverit obsceni curas tractare Priapi.

5 Ruris enim quaecumque datur possessio, seu sit
putris, harenoso qua torpet glarea tractu,
seu pingui molita graves uligine foetus,
collibus erectis alte sita, sive iacenti
planitie facilis clivo, seu vallibus horrens,
10 non negat ingenuos holerum progignere fructus,
si modo non tua cura gravi compressa veterno,
multiplices holitoris opes contempnere stultis
ausibus assuescit, callosasque aere duro
detrectat fuscare manus et stercora plenis
vitat in arenti disponere pulvere qualis.

15 Haec non sola mihi patefecit opinio famae
vulgaris, quaesita libris nec lectio priscis,
sed labor et studium, quibus otia longa dierum
postposui, expertum rebus docuere probatis.

II DIFFICULTAS ASSUMPTI LABORIS

20 Bruma senectutis vernacula, totius anni
venter et ampliflui consumptrix saeva laboris,
veris ubi adventu terrarum pulsa sub imas
delituit latebras, vestigiaque horrida avarae

I DE AANLEG VAN EEN TUIN

Van alle blijken van een rustig leven
is tijd voor Paestum's kunst de minste niet:
het werken waar de geile Priapus waakt.

Want wat voor grond je ook in eigendom
verkrijgt, of het zandgrond is waar tussen kiezels
amper wat wil bloeien, of vochtig land
dat vruchtbaar is en volle opbrengst geeft,
of het land nu glooit en heuvelachtig is
of vlak en goed bereikbaar, berg of dal:
elk terrein kent zo zijn eigen planten.
Maar luiheid is uit den boze, aan de slag!
Vooral geen dom *dédain* nu voor de vele
schatten van een tuinder, deins niet terug
voor eelt, voor zon op je handen, heb geen schrik
om schrale grond met manden mest te bewerken!

Dit heb ik niet alleen van horen zeggen,
het is geen wijsheid die ik boeken dank.
Door werk en inzet (waar ik rust voor prijs gaf),
heb ik zelf ervaring hierin opgedaan.

II MOEIZAME ARBEID

Wanneer de winter, kind van ouderdom,
de buik van het jaar, die gretig potverteert
op wat met werken is bijeengebracht,
onderduikt, en barre resten vorst

ver hiemis reduci rerum delere pararet
 scemate, et antiquo languentia rura nitori
 25 reddere, ver orbis primum caput et decus anni,
 purior aura diem cum iam reserare serenum
 inciperet, Zephirosque herbae floresque secuti
 tenuia porrigerent radicis acumina, caeco
 tecta diu gremio, canasque exosa pruinas,
 30 cum silvae foliis, montes quoque gramine pingui,
 prataque conspicuis vernarent laeta virectis,
 atriolum, quod pro foribus mihi parva patenti
 area vestibulo solis convertit ad ortum,
 urticae implerunt, campique per aequora parvi
 35 illita ferventi creverunt tela veneno.
 Quid facerem? Tam spissus erat radicibus infra
 ordo catenatis, virides ut texere lentis
 viminibus crates stabuli solet arte magister,
 ungula cornipedum si quando humore nocetur
 40 collecto et putres imitatur marcida fungos.

Ergo moras rumpens Saturni dente iacentes
 aggredior glebas, torpentiaque arva revulsis
 sponte renascentum complexibus urticarum
 erigo et umbricolis habitata cubilia talpis
 45 diruo, lumbricos revocans in luminis oras.
 Inde Nothi coquitur flabris solisque calore
 areola et lignis ne diffuat obsita quadris
 altius a plano modicum resupina levatur,
 tota minutatim rastris contunditur uncis,
 50 et pinguis fermenta fimi super insinuantur.
 Seminibus quaedam temptamus holuscula, quaedam
 stirpibus antiquis priscae revocare iuventae.

verdwijnen bij de terugkeer van de lente
(begin van alles, parel van het jaar!)
en het braakland weer in oude glans herrijst,
als klare lucht de wolken openbreekt
en kruiden en bloemen op Zefiers zoete roep
hun prille scheuten aan het daglicht brengen
– lang lag alles in de bodem besloten,
het ijzig witte duister ruimschoots beu –
als bossen weer loof vertonen, bergen weer kleur,
als weiland weer zo groen is dat het duizelt,
zie dan mijn kruidenbed! Mijn lapje grond
op het oosten, pal voor de deur, geheel bezaaid
met netels, vol met schadelijk, giftig spul!
Wat moet ik doen? De zaak zit diep geworteld
en stevig in en om elkaar vervlochten,
als handige biezen matjes in een stal
waar sponzige paardenhoeven droog op staan.

Niet getreuzeld nu! Ik pak de hak
en val de luie kluiten aan, verniel
het hele netel-stelsel dat er welig
tiert en trek het hele zaakje los,
verwoest de hollen van de schuwe mol,
en breng de pieren en de wormen boven.
Vervolgens krijgt mijn bedje volop wind
en zonneschijn, compact en strak in zijn houten
raamwerk, ietsjes opgehoogd en hellend.
De aarde wordt zorgvuldig omgewoeld,
en krijgt de volle laag met vette mest.
We kweken kruiden deels met zaad en deels
met oude stekjes uit een vorige jeugd.

III INSTANTIA CULTORIS ET FRUCTUS OPERIS

Denique vernali interdum conspergitur imbre
parva seges, tenuesque foveat praeblanda vicissim
55 luna comas; rursus si quando sicca negabant
tempora roris opem, culturae impulsus amore,
quippe siti metuens graciles torpescere fibras,
flumina pura cadis inferre capacibus acri
curavi studio, et propriis infundere palmis
60 guttatim, ne forte ferocior impetus undas
ingereret nimias et semina iacta moveret.

Nec mora, germinibus vestitur tota tenellis
areola et quamquam illius pars ista sub alto
arescat tecto, pluviarum et muneris expers
65 squaleat aerii, pars illa perennibus umbris
diffugiat solem, paries cui celsior ignei
sideris accessum lateris negat obice duri,
non tamen ulla sibi fuerant quae credita pridem,
spe sine crementi pigro sub cespite clausit.
70 Quin potius quae sicca fere et translata subactis
suscepit scrobibus, redivivo plena virore
restituit, reparans numeroso semina fructu.

Nunc opus ingeniis, docili nunc pectore et ore,
nomina quo possim viresque attingere tantae
75 messis, ut ingenti res parvae ornentur honore.

IV SALVIA

Lelifagus prima praefulget fronte locorum,
dulcis odore, gravis virtute atque utilis haustu.

III DE NIJVERE TUINDER EN DE VRUCHT VAN ZIJN WERK

En dan sproeit soms een voorjaarsregen zacht
op het klein gewas en laat de maan zijn schijnsel
weldadig vallen op het prille groen.
Maar soms, wanneer het droog en dauwloos blijft,
draag ik, bezorgd om dorheid en benauwd
voor schade aan de tere weefsels, liefdevol
emmers helder water aan en giet ze
eigenhandig druppelsgewijze uit:
ik wil geen grote gutsen vocht, waardoor
het aangebrachte zaad weer weg zou spoelen!

En zo bekleedt het tuintje zich al snel
met kleine kiemen. En hoewel het deels
verstoft, bij het afdak, lucht- en regenloos,
en deels verregent en de zon verjaagt
waar een hoge muur het sterrenlicht blokkeert,
toch heeft het nooit het toevertrouwde zaad
beschaamd en zonder hoop op bloei verborgen.
Integendeel, wat vrijwel droog in kuiltjes
wordt gestopt schiet als herboren weer
omhoog, draagt vrucht, met nieuwe kracht beziel!

Nu komt het aan op dichtergaven, kennis
en bevlogen taal, om alles van die oogst
met name te noemen, in alle geuren en kleuren:
dan krijgt het kleine goed een grote eer.

IV SALIE

Vooraan prijkt op de eerste rij de salie,
geurig, sterk en prima om te drinken.

Pluribus haec hominum morbis prodesse reperta
perpetuo viridi meruit gaudere iuventa.
80 Sed tolerat civile malum. Nam saeva parentem
progenies florum, fuerit ni dempta, perurit
et facit antiquos defungier invida ramos.

V RUTA

Hoc nemus umbriferum pingit viridissima rutae
silvula ceruleae, foliis quae praedita parvis
85 umbellas iaculata breves, spiramina venti
et radios Phoebi caules transmittit ad imos,
attactuque graves leni dispergit odores.
Haec cum multiplici vigeat virtute medellae,
dicitur occultis adprime obstare venenis
90 toxicaque invasis incommoda pellere fibris.

VI ABROTANUM

Nec minus abrotani promptum est mirarier alte
pubentis frutices et quas inspicat aristas
ramorum ubertas, tenues imitata capillos.
Huius odoratum lento cum vimine crinem
95 Poeoniis carptum prodest miscere medellis.
Febribus obstat enim, telum fugat, adiuvat artus,
quos incerta premit furtivae iniuria guttae.
Praeterea tot habet vires quot fila comarum.

VII CUCURBITA

Haud secus altipetax semente cucurbita vili
100 assurgens, parmis foliorum suscitatur umbras

Zij werkt probaat bij tal van mensenkwalen
en blijft om haar verdiensten immergroen.
Maar zij kampt met burgerkrijg: de nieuwe uitgroei
dreigt de rest te verstikken, oude stronken
botweg af te knippen, en dient gesnoeid.

V WIJNRUIT

Het lommerrijke bed wordt hier getooid
met frisse ruit. Haar kleine blaadjes werpen
smalle plukjes schaduw en laten wind
en zon tot onderin de stengels komen.
Reeds licht beroerd geeft zij haar geuren vrij.
Hoewel dit kruid op vele krachten boogt
is ‘tegengif’ haar meest geliefd gebruik:
het drijft de kwade sappen uit het lijf.

VI CITROENKRUID

Bewondering komt ook citroenkruid toe,
zijn volle struikvorm, ranke twijgenpracht,
fijnmazig en vertakt als mensenhaar.
Pluk dit welriekend loof, met stelen en al,
vermeng het en het zal verkwikkend werken:
koortsremmend, krampbestrijdend, zacht
voor lijf en leden aangetast door jicht.
Het is zo krachtig als het kuifhaar heeft.

VII KALEBAS

‘De hoogte in’ wil ook de kalebas.
Hij ontspruit uit onbeduidend zaad, maar strekt

ingentes, crebrisque iacit retinacula ramis.
Ac velut ulmum hederam implicuit cum frondibus altam,
ruris abusque sinu tota sua brachia circum
laxa dedit ligno, summumque secuta cacumen
105 corticis occuluit viridi tutamine rugas,
aut arbustivum vitis genus, arbore cum se
explicuit quavis, ramorumque alta corimbis
vestiit, et propria sursum se sponte levavit -
visitur ergo rubens aliena in sede racemus
110 dependere, premit tabulata virentia Bacchus,
pampinus et frondes discernit latior altas -
sic mea sic fragili de stirpe cucurbita surgens
diligat appositae, sua sustentacula, furcas,
atque amplexa suas uncis tenet unguibus alnos.

115 Ne vero insano divelli turbine possit,
quot generat nodos, tot iam retinacula tendit,
et quoniam duplicem producunt singula funem,
undique fulturam dextra levaqueprehendunt,
et velut in fusum nentes cum pensa puellae
120 mollia traiciunt spirisque ingentibus omnem
florum seriem pulchros metantur in orbem,
sic vaga tortilibus stringunt ammenta catenis
salarum, teretes involvuntque ilico virgas,
viribus et discunt alienis tecta cavarum
125 ardua porticum volucris superare natatu.

Iam quis poma queat ramis pendente passim
mirari digne? Quae non minus undique certis
sunt formata viis, quam si tornatile lignum
inspicias medio rasum, quod mamfure constat.
130 Illa quidem gracili primum demissa flagello
oblongo, tenuique ferunt ingentia collo
corpora, tum vastum laxatur in ilia pondus,

zich uit, beschaduwd door zijn bladerschild,
het talrijk takwerk vol met nieuwe ogen.
Zoals wanneer klimop vanaf de grond
zich slingert om een hoge olm, de armen
rondom de stam slaat, doorschiet tot de kruin
en zo de stugge bast met groen beschermt,
of ook zoals wanneer de wilde druif
zich nestelt in een boom en zich verheft,
het hoge hout een kleed van bloesem geeft
– dan ziet men rode ranken op vreemd terrein
neerhangen en Bacchus bungelen aan de takken –
zo klimt ook hij omhoog, mijn kalebas,
vanop zijn zwakke stam, en hecht zich gretig
vast aan de staken die hij naast zich krijgt,
zo klampt hij zich verbeten aan de els.

Voor extra stevigheid bij storm vertoont hij
evenveel ranken als hij ogen heeft,
en doordat elke rank in tweeën uitloopt,
grijpt hij beiderzijds naar stut en steun.
Zoals wanneer meisjes aan de spinrok
de wol tot garen trekken en strengsgewijs
het materiaal in grote lussen leggen,
zo kronkelen de ranken in lange ketens,
die de dunne twijgen snel omzwachtelen.
Jawel, ze kunnen zelfs op andermans kracht
in zuilengangen zwevend uit het dak gaan!

En zie de vruchten aan de takken hangen:
wie kan ze naar waarde prijzen? Neem hun vorm:
strak, glad van lijn, zoals het hout
dat bij de pottenbakker dient als draaischijf.
Ze hangen er gehecht aan ranke stelen,
logge lijven onder een dunne nek,
de zwaarte uitgezakt tot op de heupen.

totum venter habet, totum alvus, et intus aluntur
multa cavernoso seiunctim carcere grana,
135 quae tibi consimilem possunt promittere messem.

Ipsos quin etiam tenero sub tempore fructus,
ante humor quam clausa latens per viscera sero
autumni adventu rareseat, et arida circum
restiterit cutis, inter opes transire ciborum
140 saepe videmus, et ardenti sartagine pinguem
combibere arvinam, et placidum secmenta saporem
ebria multotiens mensis praestare secundis.
Si vero aestivi sinitur spiramina solis
cum genitrice pati et matura falce recidi,
145 idem foetus in assiduos formarier usus
vasorum poterit, vasto dum viscera ventre
egerimus, facili radentes ilia torno.

Nonnunquam hac ingens sextarius abditur alvo,
clauditur aut potior mensurae portio plenae,
150 amphora quae, piceo linitur dum gluttime, servat
incorrupta diu generosi dona Liei.

VIII PEPONES

Hoc simul in spatio, campi quo figitur imis
haec tam laeta seges, vili quam carmine pinxi,
visitur alterius vitis genus acre per aequor
155 serpere pulvereum et fructus nutrire rotundos.
Pomorum haec species terrae super arida vulgo
terga iacens crementa capit pulcherrima, donec
solibus aestivis flavos intincta colores
messoris calathos matura fruge replet.
160 Tum videas aliis teretem satis esse figuram,
undique porro aliis oblongo scemate ventrem

Alles zit in het middel, alles is buik,
met binnen in de holten rijen pitjes,
die een nieuwe, even rijke oogst beloven.

Zolang de vrucht nog vers en sappig is,
voordat het vocht uiteindelijk in de herfst
verdampt en de schil rondom tot bast verhardt,
zien wij hem vaak verschijnen in de keuken.
Hij sist en suddert in de pan en zuigt
het vet tot in zijn vezels, steeds bereid
als zoetig smakend bijgerecht te dienen.
Maar laat men hem de hele zomer bakken
in de zon, aan de plant, en wordt hij rijp geoogst,
dan leent hij zich voor allerlei gebruik.
Scheep simpelweg het hele vruchtvlees uit
en schaaf de binnenzijde schoon en vlak.

Soms gaat er heel gemakkelijk een hele
halve liter in, en het kan nog ruimer!
Zo'n vaatje houdt, mits flink met lijm van pek
besmeerd, je Bacchus-gaven heel lang goed.

VIII MELOEN

Op hetzelfde plekje onderop het bed
waar het fraai gewas zit dat in alle eenvoud
juist bezongen is, kruipen ook andere ranken
over de grond en krijgen ronde vruchten.
Die rusten veelal op de droge bodem
en groeien er prachtig, tot de zomerzon
ze gelige tinten verleent en een rijpe oogst
de manden van de tuinman vult tot de rand.
Dan zie je ook verschillen: een deel is smal,
terwijl er ook bij zijn met dikke buiken,

demissum, nucis aut ovi versatilis instar,
vel qualis manibus quondam suspensa supinis
lucet agens circum lomenti bulla salivam,
165 ante recens maceretur aquis quam spuma refusis,
dum lentescit adhuc digitis luctantibus et se
alternis vicibus studioque fricantibus uno,
inter utramque manum parvo fit parvus hiatus
exitus, huc stricto lenis meat ore Nothi vis,
170 distenditque cavum vitrea sub imagine pondus,
et centrum medio confingit labile fundo,
undique conveniat cameri quo inflexio tecti.

Ergo calyps huius penetrat dum viscera pomi,
elicit humoris largos cum semine rivos
175 multiplici. Tum deinde cavum per plurima tergus
frusta manu spargens hortorum laetus opimas
delicias conviva capit, candorque saporque
oblectant fauces, nec duros illa molares
esca stupere facit, facili sed mansa voratu
180 vi naturali frigus per viscera nutrit.

IX ABSINTHIUM

Proximus absinthi frutices locus erigit acris,
herbarum matrem simulantes vimine lento.
In foliis color est alius, ramisque odor alter
puberibus, longeque saporis amarior haustus.
185 Ferventem domuisse sitim, depellere febres,
hoc solet auxilium clara virtute probatum.
Si tibi praeterea caput acri forte dolore
pulsetur subito, vel si vertigo fatiget,
huius opem rimare, coquens frondentis amaram
190 absinthi silvam, tum iura lebetes capaci

ovaal, gelijk de ronding van noot of ei,
gelijk een zeepbel bij het handenwassen:
glinsterend tolt hij rond in het volle schuim
voordat dit is opgelost en het water wegvloeit.
Koppig kleeft hij stijf aan beide handen
hoe hard die zich ook in de vingers wrijven;
maar haal je ze uiteen, dan opent zich
een scheurtje. Tuit je lippen, blaas ertegen,
en het holle gewicht bolt op naar beide zijden
als blies je glas, met middenin een draad
die trillend in de holte van je hand hangt.

Pak je mes en leg het vruchtvlees bloot.
Eerst vloeit er heel wat vocht, vermengd met zaadjes
zonder tal. Verdeel de schone vrucht dan
op de hand in parten, en verblijd je gast
met lekkers uit de tuin. Het witte vlees,
de smaak: een waar genot voor mond en keel,
een weldaad voor je kiezen, want gekauwd
behoeft dit voedsel amper. Het eet vlot weg
en houdt je ingewanden heerlijk fris.

IX ABSINTALSEM

Daarnaast vindt men de scherpe alsem, taai
van twijgen, als de moeder aller kruiden,
maar de blaren kleuren anders, ja, de takken
geuren anders en bitterder smaakt zijn sap.
Hij lest je brandende dorst en dempt de koorts:
het werkt beslist, het middel is probaat.
Maar ook wanneer je hoofd ineens steken
en scheuten voelt of duizeling je dreigt te
vloeren, vraag gerust dit kruid om hulp.
Laat wat bittere alsemblaadjes koken

effunde, et capitis perfunde cacumina summi.
Quo postquam ablueris graciles humore capillos,
devinctas frondes super imposuisse memento.
Tum mollis fotos constringat fascia crines,
195 et post non multas elapsi temporis horas
hoc inter reliquas eius mirabere vires.

X MARRUBIUM

Quid referam iuxta positi nimiumque potentis
marrubii non vile genus, licet acrius ora
mordeat et longe gustum disiungat odore.
200 Dulce enim olet, non dulce sapit, sed pectoris aegros
comprimit angores, tristi dum sumitur haustu,
praecipue talis caleat si potus ab igni
et coenam cyatis cogatur claudere crebris.
Si quando infensae quaesita venena novercae
205 potibus inmiscent dapibusve aconita dolosis
tristia confundunt, extemplo sumpta salubris
potio marrubii suspecta pericula pressat.

XI FOENICULUM

Nec maratri taceatur honor, quod stipite forti
tollitur, et late ramorum brachia tendit,
210 dulce satis gustu dulcem satis addit odorem.
Hoc oculis, quos umbra premit, prodesse locuntur,
huius item semen foetae cum lacte capellae
absumptum ventris fertur mollire tumorem,
cunctantisque moras dissolvere protinus alvi.
215 Praeterea radix maratri commixta liquori
Lenaeo tussim percepta repellit anhelam.

in een ruime pan en giet het lauw extract dan
over je kruin. Vergeet niet na het wassen
je hoofdhaar af te dekken met wat loof
en wikkel daarom weer een zacht kompres.
Je merkt al snel (het zal geen uren duren):
die ene plant kan allemachtig veel!

X MALROVE

En dan daarnaast de malrove (zal ik hem noemen?),
een kostbaar, krachtig kruid, al bijt het lichtjes
op de tong en smaakt het anders dan het ruikt:
zoet is de geur, niet de smaak. Het haalt beklemming
van de borst, een bitter maar beproefd recept,
vooral indien het dampend wordt gedronken
na de maaltijd, en wel in ruime mate.
Als ooit een boze stiefmoeder gif door je drank doet
of eten brengt met gele monnikskap
erdoor, dan doet malrove, snel gedronken,
wonderen: het kwaad wordt krachtig onderdrukt.

XI VENKEL

Ook venkel wil ik graag met ere noemen,
zijn rijzige stronk en breed gestrekte takken,
zijn matig zoete smaak en dito geur.
Hij baat wanneer je een waas voor ogen krijgt,
maar venkelzaad met geitenmelk werkt ook
verzachtend bij verstopping en brengt trage
darmen weer in beweging. Venkelwortel
door wijn geroerd, tenslotte, helpt tegen hoest.

XII GLADIOLA

Te neque transierim Latiae cui libera linguae
nomine de gladii nomen facundia finxit.
Tu mihi purpurei progignis floris honorem,
220 prima aestate gerens violae iucunda nigellae
munera, vel qualis mensa sub Apollinis alta
investis pueri pro morte recens Yacinthus
exiit et floris signavit vertice nomen.
Radicis ramenta tuae siccata fluenti
225 diluimus contusa mero saevumque dolorem
vesicae premimus tali non secius arte.
Pignore fullo tuo lini candentia texta
efficit, ut rigeant dulcesque imitentur odores.

XIII LYBISTICUM

Inter odoratam memorare lybistica silvam
230 fortia, suadet amor parvi diffusior horti.
Hoc germen suco quamvis et odore gemellis
orbibus officere et tenebras inferre putetur,
semina saepe tamen quaesitis addere curis
parva solet, famamque aliena laude mereri.

XIV CEREFOLIUM

235 Quae tot bellorum, tot famosissima rerum
magnarum monimenta sacro pia conficis ore,
exiles, Erato, non dedignare meorum
divitias holerum versu perstringere mecum.

XII GLADIOOL

Aan jou ga ik niet voorbij, plant met de naam
die afgeleid is van Latijn voor ‘zwaard’.
Jij brengt me mooie, paarse bloemen voort
al vroeg in de zomer, donkere viooltjes gelijk,
of als de soort die tegen Apollo’s altaar
opsprong na de dood van Hyacint,
en daar zijn jongensnaam in bloesem vertaalde.
Met fijngewreven droge stukjes wortel
in wijnvocht opgelost bestrijden wij
hevige pijn in de blaas. En de voller maakt er
stijfsel van voor stevig, geurig linnen.

XIII LAVAS

Bij het geurend groen prijs ik ook de sterke lavas
– mijn liefde gaat naar alles in de tuin.
Hoewel hij in smaak en geur het ogen-paar
schaadt en het zicht vermindert, naar men zegt,
zijn de zaadjes deel van menig medicijn
en werkt hij mee aan andermans naam en faam.

XIV KERVEL

O gij, die zoveel strijdtonelen, zoveel
heldendaden bezingt met heilige mond,
Erato, acht het niet beneden uw stand,
mijn moestuinrijkdom in dit vers te roemen!

Infirmis divisa licet Macedonia ramis
240 spargitur, et crebris ignobile semen aristis
sufficit, illa tamen toto reparabilis anno
pauperiem largo solatur munere plebis
indiguae, nec non restringere sanguinis undas
corpore diffusas facili solet obvia gustu.
245 Illa quoque infesto venter dum forte dolore
turbatur, fomenta super non irrita ducit,
puleium sibimet frondesque papaveris addens.

XV LILIUM

Lilia quo versu candentia, carmine quove
ieiunae macies satis efferat arida Musae?
250 Quorum candor habet nivei simulacra nitoris,
dulcis odor silvas imitatur flore Sabeas.
Non Parius candore lapis, non nardus odore
lilia nostra premit, necnon si perfidus anguis
ingenitis collecta dolis serit ore venena
255 pestifero, caecum per vulnus ad intima mortem
corda feram mittens, pistillo lilia praestat
commacerare gravi sucosque haurire Falerno.
Si quod contusum est summo liventis in ore
ponatur puncti, tum iam dinoscere vires
260 magnificas huiusce datur medicaminis ultro.
Haec etiam laxis prodest contusio membris.

XVI PAPAVER

Et Cereale quidem nugarum in parte papaver
hac memorare placet, quod raptu mesta puellae
mater, ut immensis optata oblivia mentem
265 exuerent curis, fertur Latona vorasse.

Het Macedonisch kruid heeft zwakke takjes
en draagt in vele schermen luttel zaad,
maar alle seizoenen blijft het groen en vers
en brengt zijn rijke oogst de armen troost.
Ook staat het steeds paraat om stromen bloed
te stelpen – neem wat in, het werkt direct.
Ten slotte helpt hij goed wanneer je buik
vergaat van de pijn: gebruiken als kompres
te samen met polei en papaverblaadjes.

XV LELIE

Blanke lelie, met welk vers, welk lied
vermag mijn dorre Muze jou te prijzen?
Je blankheid herinnert aan het wit van sneeuw,
je zachte bloesem ruikt naar bos op Saba.
Geen Parisch marmer wint het van de lelie
in blanke tint, geen nardus kent zo'n geur.
Wanneer een achterbakse slang zijn gif
uitspuwt en doffe dood in de aderen jaagt,
dan male men wat lelie in een vijzel
fijn en neme dit in met een stevige wijn.
En loop je ooit eens blauwe plekken op,
breng dan een laagje lelie aan, en zie:
de geneeskracht van de bloem is wonderbaarlijk.
Helpt ook nog bij verrekke ledematen.

XVI PAPAVER

Ook ik maak in mijn verzen graag gewag
van Ceres' gift, de papaver, die Latona
na de roof van haar dochter slikte, naar verluidt,
tégen verdriet en vóór vergetelheid.

Hoc simul auxilio carbunculus ater ab imo
pectore, qui ructus nimium convolvit amaros
oris adusque fores, reprimi persaepe videtur.
Huius ad alta caput granorum semine fetum
270 protento fragilique solet se tollere collo,
inque modum mali, regio cui Punica nomen
indidit, unius patulo sub pellis amictu
grana celebrandae virtutis plurima claudit,
deque sono mandentis habet formabile nomen.

XVII SCLAREGA

275 Hic umbrosa novos inter sclarega virores
stipite praevalido assurgens, ramosque comasque
altius extollit. Quae quamvis rarius ulli
quaesita auxilio medicorum paene putetur
effugisse manus, dulci tamen indita caldae
280 et vires et odorati fermenta saporis praestat.

Eam iuxta hortensis non extima costi
silva latet stomachique moras ventremque salubri
provocat auxilio radicis munere coctae.

XVIII MENTA

Nec mihi defuerit vulgaris copia mentae
285 multa per et genera et species diversa coloresque
et vires; huius quoddam genus utile vocem
raucisonam claro rursus redhibere canori
posse putant, eius sucos si fauce vorarit
ieiuna, quem crebra premens raucedo fatigat.

Hij werkt ook bij een abces in keel of long,
dat soms een stroom van bitter slijm opstuwt
tot op de lippen: papaver onderdrukt ze.
Zijn hoofd vol pitjes reikt de hoogte in,
bungelend bovenop een lange nek.
En evenals de appel die qua naam
granaat is, geeft hij onder zijn ene vel
een massa machtig sterke pitjes prijs.
Hij dankt zijn naam aan happend lipgeluid.

XVII SCHARLEI

Omringd door het jonge groen staat lommerrijk
scharlei, sterk bestengeld, met bladerpracht
en takken hoog begroeid. Als medicijn
is zij amper in tel – zij lijkt te zijn ontsnapt
aan artsenhand. Maar week haar in warm water
en al haar kracht en aroma's komen los.

Daarnaast verschuilt zich niet het minste kruid,
vrouwenmint. Het helpt als maag en darmen
stokken: kook wat wortels gaar, en eet.

XVIII MUNT

Gewone munt: onmisbaar in mijn tuin!
Je hebt hem in soorten en maten, divers van kleur
en werking. Neem het type dat een schorre
stem, zo wordt gezegd, zijn heldere tonen
teruggeeft, ja ook chronische heesheid bestrijdt,
mits vaak op nuchtere maag als thee gedronken.

290 Est aliud praepingue genus huiusce frutecti,
quod iam non parvi diffundat germinis umbras,
celsa ebuli sed more petens a stipite forti
undique maiores foliorum prorogat alas,
quis odor alter inest pauloque immitior haustus.
295 Sed si quis vires speciesque et nomina mentae
ad plenum memorare potest, sciat ille necesse est
aut quot Eritreo volitent in gurgite pisces,
Lemnius aut altum quot in aera Mulcifer ire
scintillas vastis videat fornacibus Aetnae.

XIX PULEIUM

300 Non patitur cunctas angustia carminis huius
pulei virtutes celeri comprehendere versu.
Hoc apud Indorum tanti constare peritos
fertur, apud Gallos quanti valet Indica nigri
congeries piperis. Quis iam dubitare sinetur
305 hac herba plures leniri posse labores,
quam pretiis inhianter emit ditissima tantis
gens, hebenoque auroque fluens et mira volenti
quaeque ferens mundo. O magna laudanda tonantis
virtus et ratio, nullis quae munera terris
310 larga suae non pandit opis; quae rara sub isto
axe videre soles, aliis in partibus horum
copia tanta iacet, quantum vilissima tecum
efficiunt; rursus quaedam quae spreta videntur
forte tibi, magno mercantur ditia regna,
315 altera ut alterius potiatur foenore tellus,
orbis et in toto per partes una domus sit.

Puleium quoque decoctum curabit, amice,
et potu et fotu stomachum (mihi crede) morantem.

Of neem die andere, welig bloeiende soort
met niet meer kleine schaduw, hoog als kruidvlier
en evenzo voorzien van een sterke stengel,
die allerzijds zijn grote blaren spreidt:
ze zijn anders van geur en smaken ietwat harder.
– Maar wie de munt in al zijn krachten kent,
wie echt expert is in zijn vele vormen
en namen, telt ook vissen in de zee,
doorgrondt ook hoeveel vuur Vulcanus recht
omhoog ziet vonken uit de Etna-mond.

XIX POLEI

Dit kort gedicht biedt onvoldoende plaats
om het vlooienkruid volledig te bezingen.
Eén ding staat vast: het wijze India
taxeert het even hoog als het Gallisch land
een lading peper. Twijfelt iemand nog
hoe groot de heilkracht van dit kruid moet zijn,
nu het rijkste volk op aarde er zúlke bedragen
graag aan spendeert, het volk dat waarlijk barst
van ebbenhout en goud, en luxe biedt
aan heel de wereld? Geprezen zij de wijsheid
Gods, die ieder land met goede gaven
ruim bedeeft. Wat zeldzaam is bij ons
ligt elders weer massaal opgetast,
terwijl goedkoop en simpel spul van hier
voor hoge sommen naar verre keizers gaat.
Zo baat de opbrengst van het ene land
het andere, zo blijkt de wereld één groot huis.

Kook wat vlooienkruid, mijn vriend, en drink het
of maak kompressen: goed voor de spijsvertering.

Dum canimus quae certa gravi ratione tenemus,
320 quaedam audita etiam vero miscere coturno
fas ususque sinit: ramum coniungito pulei
auriculae, ne forte caput turbaverit aestus
solis in aerio si te perflarit aperto.

Quod nisi me currens deponere vela Thalia
325 cogeret ac tandem portus intrare moneret,
hinc tibi multiplices poteram decerpere flores.

XX APIUM

Quamvis in nostris apium vilesceret hortis
et solo id multi prodesse sapore putarint,
plura tamen propriis medicamina viribus acri
330 exhibet auxilio, cuius si trita capessas
semina, torquentes urinae frangere tricas
dicitur; ipsum etiam tenero cum germine mansum
concoquit errantes stomachi penetralibus escas.
Corporis hunc regem turbans si nausia vexet,
335 mox apium lympham tristisque bibatur aceto,
passio tum celeri cedit devicta medellae.

XXI VETTONICA

Montibus et silvis, pratis et vallibus imis
vettonicae pretiosa licet collectio cunctis
paene locis superet passim, tamen hanc quoque noster
340 hortus habet cultaque docet mansuescere terra.
Haec tantum meruit generali nomine laudis,
ut si quid mea Musa velit superaddere, tandem
mole operis devicta sui, iam sentiat illa
utilitate minus quicquid deprompserit esse.

Veelal rept mijn lied van bewezen feiten
met af en toe een detail op andermans
gezag – dat mag, dat hoort erbij – : wat polei
achter je oor voorkomt, schijnt, dat de zon
je bij zwoele zomerhitte naar het hoofd stijgt.

– Als rappe Thalia mij niet dwong het zeil
te strijken en maande havenwaarts te gaan,
dan plukte ik hier voor jou nog heel wat bloempjes.

XX SELDERIJ

In de tuin staat ook gewone selderij,
vooral geliefd omwille van zijn smaak.
Maar ook als medicijn verleent hij gaarne
goede diensten: wrijf wat zaadjes fijn
en neem ze in; het werkt bij plasproblemen.
De blaadjes zelf, gecombineerd met scheuten,
verteren restjes diep in je darmkanaal.
En krijgt de koning van het lichaam last
van misselijkheid, voeg blaadjes toe aan water
en azijn, drink op en zie: je kwaal verdwijnt.

XXI BETONIE

Al groeit langs berg en dal, in woud en weide
volop betonie, klaar voor het grijpen, zó
plukbaar, toch staat hij ook in onze tuin,
waar hij leert zijn wilde haren af te leggen.
De plant heeft algemeen en allerwegen
al zoveel welverdiende lof geoogst
dat als mijn Muze nog wat nieuws wil zingen
al haar werk verspilde moeite blijkt.

345 Hanc viridem si forte tuos coneris in usus
 carpere, siccata[m]ve hiemi deponere pigrae,
 turbida sive tuas oblectant pocula fauces,
 seu potius longo tibi defaecata labore
 dona placent, huius virtus mirabilis herbae
 350 omnia sufficiet, quam quosdam pendere tanti
 novimus, ut contra totam quae iniuria corpus
 impetit interius muniri viribus eius
 sese posse rati, soleant haurire diebus
 continuis hoc acre genus medicaminis almi.
 355 Praeterea caput infesto si vulnere fractum
 tabuerit, tum crebra terens imposito sacrae
 tegmina vettonicae statim mirabere vires
 illius, in solidum fuerit dum clausa cicatrix.

XXII AGRIMONIA

Hic quoque sarcocolam, campus quae plurima passim
 360 vestit et effetis silvarum inventa sub umbris
 nascitur, ordinibus facile est discernere pulchris.
 Haec praeter varium latae virtutis honorem
 trita domat ventris praedirum et pota dolorem.
 Si quae forte calybs infensus vulnera membris
 365 indiderit nostris, huius temptare iubemur
 auxilium, partique imponere tunsa patienti
 germina, maturum nacturi hac arte vigorem,
 si tamen addatur mordens cataplasmati acetum.

XXIII AMBROSIA

Haud procul ambrosiam, vulgo quam dicere mos est,
 370 erigitur, laudata quidem, sed an ista sit illa,
 cuius in antiquis celeberrima mentio libris

Je kunt hem groen al gebruiken, maar evengoed gedroogd bewaren voor de winterdag; je voorkeur gaat wellicht naar drank die nog gist en bruist, of juist naar meer belegen vocht dat is uitgeklaard: dit wonderbare kruid is altijd goed. Er zijn zelfs enthousiasten (ik ken er!) die menen dat de plant beschermt tegen alles wat het lijf van binnenuit bedreigt, en die geen dag voorbij laten gaan zonder dronk van het groene wondergoed. En bovendien, wanneer je schedel vijandig is getroffen en schrijnt en zweert, helpt een verband met fijngemaakt betonieblad: meteen voel je zijn heilzame kracht en helen je wonden.

XXII AGRIMONIE

Mijn tuin bevat ook leverkruid, dat de velden alom bekleedt en in lommerrijk bos groeit: hij laat zich mooi in nette rijtjes planten. Nog los van al zijn wijdvermaarde effecten bestrijdt hij, in extract-vorm, stekende maagpijn. En bracht een kwaad mes onze ledematen nare wonden toe, dan luidt het advies: bedek het beurse deel met laagjes scheuten, juist op de huid. Het zal weer snel genezen mits het compres vol bijtende azijn zit.

XXIII AMBROSIA

Niet ver ernaast staat de plant die algemeen 'ambrosia' heet. Maar is hij ook echt de soort waarvan in oude boeken wordt gerept?

fit, dubium est multis. Medici tamen arte suapte
hanc utcumque colunt, tantum quae sanguinis hausta
absumit, quantum potus ingesserit almi.

XXIV NEPETA

375 Herbarum in numero, quas hortulus ille recenti
semper prole creat, nepetae non segnior exit
surculus, urticam foliis simulantibus, alto
vertice praegratum late largitus odorem.
Haec variis olim morborum accommoda curis,
380 non extrema alias inter decernitur herbas.
Huius enim sucus, roseo commixtus olivo,
efficit unguentum, laesae quod vulnera carnis
atque cicatricum deformia signa novarum
posse abolere aiunt, prisco et reparare nitori
385 et revocare pilos, plagae quos forte recentis
pestis hiulca tulit sanie taboque peresos.

XXV RAFANUM

Hic raphanum radice potens latoque comarum
tegmine sublatum extremus facit ordo videri.
Cuius amara satis quatientem viscera tussim
390 mansa premit radix, triti quoque seminis haustus
eiusdem vitio pestis persaepe medetur.

XXVI ROSA

Iam nisi me fessum via longior indupediret,
scrupeus atque novi terreret carminis ordo,
debueram viburna rosae pretiosa metallo

Velen voelen hier twijfel. Zoveel staat vast:
zijn extract wordt door artsen geacht. Bloed tapt hij af,
zoveel als hij ook goede sappen aanvoert.

XXIV KATTEKRUID

Tot de kruidentypen in mijn tuintje die steeds
bloeien blijven hoort ook kattedruid.
Met zijn bladeren bootst hij de netel na, zijn top
verspreidt met gulle hand een zalige geur.
Reeds vanouds bij velerlei ziekten toegepast
gaat hij echt niet door voor een der minste kruiden.
Zijn sap, vermengd met rozenolie, levert
balsem die je vlees dat geschramd, geschaafd is
weer gaaf en glad maakt, heet het, en nare littekens
spoorloos doet verdwijnen. Ja, de huid
wordt in oude luister hersteld en zelfs de haartjes
die waren weggeëtterd groeien weer aan.

XXV RAMMENAS

Dan nog de rammenas met zijn forse wortel
en weelderig bladerdek: de hekkensluiter!
Zijn wortel mag dan bitter zijn, verorberd
verzacht hij hevige hoest. En thee van zijn zaadjes
maakt dikwijls korte metten met die kwaal.

XXVI ROOS

Was ik niet moe de weg nog voort te gaan
en schrok de opzet van een heel nieuw lied
mij niet af, dan zou ik goud uit het Lydisch land

395 Pactoli et niveis Arabum circumdare gemmis.
Haec quia non Tyrio Germania tinguitur ostro,
lata nec ardenti se Gallia murice iactat,
lutea purpurei reparat crementa quotannis
ubertim floris, tantum qui protinus omnes
400 herbarum vicisse comas virtute et odore
dicitur, ut merito florum flos esse feratur.
Inficit hic oleum proprio de nomine dictum,
quod quam saepe fiat mortalibus utile curis,
nec meminisse potest hominum nec dicere quisquam.
405 Huic famosa suos opponunt lilia flores.
Longius horum etiam spirans odor imbuat auras,
sed si quis nivei candentia germina fructus
triverit, aspersi mirabitur ilicet omnem
nectaris ille fidem celeri periisse meatu,
410 hoc quia virginitas fama subnixa beata
flore nitet; quam si nullus labor exagitarit
sordis et illiciti non fregerit ardor amoris,
flagrat odore suo; porro si gloria pessum
integritatis eat, foetor mutabit odorem.
415 Haec duo namque probabilium genera inclyta florum
Ecclesiae summas signant per saecula palmas,
sanguine martyrii carpit quae dona rosarum,
liliaque in fidei gestat candore nitentis.

O Mater Virgo, fecundo germine Mater,
420 Virgo fide intacta, sponsi de nomine sponsa,
sponsa, columba, domus regina, fidelis amica,
bello carpe rosas, laeta arripe lilia pace.
Flos tibi sceptrigero venit generamine Iesse,
unicus antiquae reparator stirpis et auctor,
425 lilia qui verbis vitaque dicavit amoena,
morte rosas tinguens, pacemque et proelia membris
liquit in orbe suis, virtutem amplexus utramque,
premiaque ambobus servans aeterna triumphis.

en blank Arabisch edelgesteente leggen
om rozenstruiken! Ons Germaans gebied
en het grote Gallië zijn gespeend van purper:
maar de donkerrode bloem met gulden bloesem
maakt dit ieder jaar weer goed. Zijn kracht en geur
gaan al wat groeit en bloeit zozeer te boven
dat hij met recht 'de bloem der bloemen' heet.
Men trekt er naar hem genoemde olie van,
die uitkomst brengt bij vele soorten kwalen
– geen mens weet hoeveel, te veel om op te sommen.
Daarnaast een welbekende bloem, de lelie,
wier fijne geur de lucht nog meer doordringt.
Maar wie wat van haar blanke vruchtvlees pakt
en stukwrijft stelt verwonderd vast: het is weg,
de nectar-tover blijkt ineens vervlogen!
Zoals de lelie glanst, zo ook een maagd:
zolang zij blijft gevrijwaard van de last
der lusten en liefdespassies haar niet knakken
geurt zij fris. Maar is haar kostbare schat
van ongereptheid geroofd, dan gaat zij stinken.
Beide beroemde bloemen staan al eeuwen
symbool voor het allerhoogste in de Kerk:
zij plukt de roos in het martelarenbloed
en draagt ook, stralend van geloof, haar lelies.

O Moeder Maagd, gij Moeder van een Zoon,
o ongeschonden Maagd en bruid van een man,
bruidje, duif, vorstin, trouwe vriendin:
pluk rozen voor oorlog, lelies voor vredeestijd!
Uw bloesem stamt van de koningsstam van Jesse,
uw enige Zoon, de borg voor het oude geslacht.
Hij wijdde de lelies door Zijn woord en leven
terwijl Zijn dood de rozen kleurde. Beide,
vrede en strijd, liet Hij Zijn Kerk op aarde,
en beide zeges wacht een eeuwige roem.

XXVII COMMENDATIO OPUSCULI DE CULTURA HORTORUM

Haec tibi servitii munuscula vilia parvi
430 Strabo tuus, Grimalde pater doctissime, servus
pectore devoto nullius ponderis offert,

ut cum consepto vilis consederis horti
subter opacatas frondenti vertice malos,
Persicus imparibus crines ubi dividit umbris,
435 dum tibi cana legunt tenera lanugine poma
ludentes pueri, scola laetabunda tuorum,
atque volis ingentia mala capacibus indunt,
grandia conantes includere corpora palmis,
quo moneare habeas nostri, pater alme, laboris,
440 dum relegis quae dedo volens; interque legendum
ut vitiosa seces, deposco, placentia firmes.

Te Deus aeterna faciat virtute virentem
inmarcescibilis palmam comprehendere vitae:
hoc Pater, hoc Natus, hoc Spiritus annuat almus.

XXVII OPDRACHT

Tot hier dit boekje, geleerde vader Grimaldus,
een klein, nietswaardig maaksel, opgedragen
aan u door uw nederige dienaar Strabo.
De oogst is schraal, maar het hart was toegewijd.

Straks in uw afgeschermd tuyn, onder ruisende
appelbomen, waar 't licht de perzikhaartjes
scherp tekent – pril bedonsde vruchten
krijgt u van spelende jongens in de hand;
uw blij kloosterklas brengt volle appels
op uw schoot en tracht de hand erom te leggen –
gedenk op zo'n moment dan, vader, mijn werk.
En treft u bij herlezing zwakke plekken?
Snoei ze weg en laat wat sterk is staan!

Dat God uw deugden immer groen laat zijn
en het eeuwig leven u bekronen mag,
zo geve de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

VERANTWOORDING VAN DE VERTALER

Het gedicht *De cultura hortorum* van Walafried Strabo, beter bekend als de *Hortulus* ('het tuintje'), is een van de pronkjuwelen van de middeleeuws-Latijnse poëzie. Vanaf het begin van mijn werk aan deze uitgave stond dan ook één ding vast: de vertaling zou recht moeten doen aan het dichtsterlijke karakter van het origineel. Of om het nog duidelijker te stellen: de nieuwe versie zou gelezen moeten kunnen worden als Nederlandse poëzie.

De vraag 'Wat is poëzie in het Nederlands?' is uiteraard niet eenduidig en voor iedereen bevredigend te beantwoorden. Na enige vormexperimenten heb ik gekozen voor een weergave die gebonden is aan een metrisch patroon. Het gaat om rijmloze, jambische verzen met vijf geaccentueerde lettergrepen (waarbij de eerste voet ook kan beginnen met een beklemtoonde lettergreep en de laatste voet kan eindigen met een onbeklemtoonde extra lettergreep). Ik koos voor deze vorm omdat die in al zijn bondigheid vertrouwd klinkt in het Nederlands en vlot loopt, anders dan bijvoorbeeld de Latijnse hexameter. Bovendien bleek dit metrum mij als vertaler voldoende dwang én vrijheid te bieden. Het was eenvoudigweg een vorm waarmee ik goed uit de voeten kon.

In eerste instantie wilde ik het aantal verzen van de vertaling beduidend groter laten worden dan in het origineel. Walafrieds Latijnse regels zijn alleen al in absolute zin langer (zes dactyli tegenover vijf jamben). Daarnaast is het Latijn over het algemeen compacter dan het Nederlands, waardoor een vertaling vaak veel meer woorden vergt. Ik verwachtte uit te komen op zo'n 600 tot 700 verzen. Maar tijdens het vertalen bleek het, tot mijn niet geringe verbazing, even goed of zelfs beter te lukken met een vrijwel gelijk aantal regels.

Daarvoor waren wel enkele ingrepen nodig. Walafrieds Latijn, zo bestudeerd en weldoordacht als het is, bevat ook nogal

wat 'ruis', zoals inhoudelijk weinig toevoegende bijvoeglijke naamwoorden, omslachtige verdubbelingen en geleerde toespelingen. Hier en daar laten zijn woorden zich zelfs analyseren als stoplappen. In zulke gevallen leek het niet wenselijk overal en altijd alles weer te geven, alsof het om een technische prozatekst ging. Juist door een zekere indikking en concentratie in het Nederlands heb ik getracht de betekenis van de grondtekst, met al zijn elementen, adequaat weer te geven. Anders gezegd, een heel 'letterlijke' vertaling zou de zeggingskracht van het origineel meer verbloemen dan naar voren laten komen, zoals ook blijkt in bestaande vertalingen in andere moderne talen.

Poëzie verdraagt naar mijn gevoel geen voetnoten en moet voor zichzelf spreken. Ik heb dus afgezien van noten om de vertaling toe te lichten. (De belangstellende lezer vindt wel extra informatie van botanische en historische aard in de Toelichting.) Om die reden heb ik bijvoorbeeld een aantal mythologische namen genormaliseerd. Een weergave van *liquor Lenaeus* (215-216) met 'Leneïsch vocht' zou niet alleen pedant en bespottelijk klinken, maar ook omstandige uitleg vergen. Het vlakke en kleurloze 'wijn' geeft hier de kern weer waar het om gaat. Uiteraard gaat daarbij iets verloren! Ik heb echter geprobeerd de vele verliezen her en der te compenseren met de nodige winstpunten. Zo blijft in de weergave van *Punicum malum* (271) de 'Punische' verwijzing weg, maar probeer ik via een speelse pseudo-etymologie toch iets op te roepen van de sfeer van 'oorlog', die in het Latijn onverbrekkelijk is verbonden met die naam: 'de appel die qua naam / granaat is.' Verder veroorloof ik mij af en toe een wat gewaagde metafoer of een pakkend enjambement en heb ik overal in de tekst veel aandacht besteed aan ritme- en klankpatronen. Het geheel van alle vormeffecten in het Nederlands correspondeert uiteindelijk, hopelijk,

met de poëtische expressiviteit van het origineel. Over de gehanteerde vertaaltechniek heb ik elders uitvoeriger geschreven (zie 'Keuze uit de lietratuur').

Tijdens het werk aan de vertaling was ik sterk doordrongen van de paradoxen die zij inhoudt. Niet alleen de taalkundige en literaire context van de vertaling verschilt grondig van die van het origineel, maar de Nederlandse tekst is ook onder volkomen andere omstandigheden ontstaan. Ik schaafde aan de tekst op verlaten Brabantse plattelandstationnetjes, in rumoerige vliegveldhallen of hoog in de lucht of thuis achter het scherm, verbonden met het internet. En dan was het, anders dan in de Latijnse tekst, ook nog nadrukkelijk een Nederlandse herfst waarin ik vertaalde, en geen mild Reichenauer voorjaar. Het contrast met de oude 9e-eeuwse abt kon dus amper groter zijn, zo leek het. Toch voelde ik mij met Walafried wonderlijk nauw verbonden, via het enige dat alle denkbare verschillen kan overbruggen: taal, geschreven taal. En wellicht verbond ons ook nog het weinige dat ik heb van zijn onwankelbare geloof in Gods goedheid en van zijn liefde voor diens wonderbare schepping.

Bij de vertaling heb ik veel gebruik gemaakt van: Hans-Dieter Stoffler, *Der Hortulus des Walahfrid Strabo*; aus dem Kräutergarten des Klosters Reichenau (mit einem Beitrag von Theodor Fehrenbach, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1978). Deze editie (waarvan ook latere drukken bestaan en delen op het internet beschikbaar zijn) is tegenwoordig de meest gebruikte. Ze biedt behalve tekst en vertaling ook uitvoerige toelichtingen en afbeeldingen. Voor oudere edities en verdere bibliografie kan de lezer bij Stoffler terecht.

De Latijnse tekst is in hoofdzaak die van Stoffler. Het gaat in dit boekje niet om een kritische editie, maar om een bruikbare leestekst. Ik heb daarom hier en daar de interpunctie aangepast, de typografie genormaliseerd (hoofdletters bij namen en aan het begin van een zin, niet aan het begin van elke regel) en witregels toegevoegd waar ik ze ook in de vertaling inlaste. Wie met deze tekst geen genoegen neemt, kan natuurlijk ook de facsimile van het handschrift raadplegen.

Vincent Hunink

TOELICHTING

INLEIDING

Wij hebben ervan afgezien om de planten uit het gedicht botanisch te beschrijven, de liefhebber kan zo'n beschrijving elders opzoeken. Wel leek het ons nuttig om de planten en hun al of niet geneeskrachtige werking kort te bespreken. Bovendien vonden we het passend om iets over Walafrieds planten in onze eigen kloostertuin te zeggen: hoe doen zij het bij ons? De kloostertuin van het Nederlands Openluchtmuseum (voortaan de Kloostertuin) is geïnspireerd op de tuin van Walafried. Zijn planten (zie tabel 1) alsmede het geneeskruidentuintje afgebeeld op het Plan van Sankt Gallen (zie p. 49) maakten het ons mogelijk een 9e-eeuwse tuin 'à la Walafried' aan te leggen. Wij kozen voor dit tuintje omdat dit het oudst beschreven geneeskruidentuintje – en tuin zonder meer – in West-Europa is. Het kan als voorbeeld worden gezien voor alle latere geneeskruidentuinen, die tot voor kort zo'n grote rol speelden bij de genezing van de zieke mens.

De benedictijner monniken verbreidden niet alleen het christelijke geloof ten noorden van de Alpen, maar brachten ook de kennis van antieke schrijvers over planten en geneeskunde mee. In 724 stichtte bisschop Pirmin het benedictijner klooster Reichenau, gelegen op een eiland in het Bodensee, tussen Duitsland en Zwitserland. Van hieruit moesten de Alemannen, een Germaanse stammengroep aan de Boven-Rijn, worden bekeerd. Dit klooster behoorde al snel tot de bekendste in de vroege Middeleeuwen. Onder de monniken trof men beroemde geleerden aan. Walafried was één van hen, en van dit klooster werd hij in 838 abt. De gouden tijd van Reichenau zou voortduren tot in de elfde eeuw. Daarna trad verval in en werd het klooster in 1757 opgeheven. In de 19e eeuw werd

het eiland door een dam met de vaste wal verbonden. Sinds 2000 staat Reichenau op de Werelderfgoedlijst van de Unesco als erkenning van de grote geestelijke, intellectuele en artistieke invloed die het klooster ooit uitoefende.

Walafrieds naam wordt op verschillende manieren geschreven: Walahfridus, Walahfrid, Walafridus, Walafred, Walahfrido e.d. Meestal schrijft men Walahfrid, de doopnaam; vaak ziet men Strabo toegevoegd, wat Schele betekent. Wij kiezen voor het vernederlandste Walafried en laten Strabo weg: liever geen scheldnaam, hoewel Walafried soms zelf 'Strabo' gebruikt.

Voor de omzetting van de door Walafried gebruikte plantennamen in moderne Latijnse namen hebben wij gekozen voor de gebruikelijke oplossingen. Enige oorspronkelijk in de Kloostertuin aanwezige soorten werden vervangen door andere (zie *Fleskelebas*, *Munt* en *Rammenas*).

Waarschuwing

De lezer mag in de tekst geen aanleiding zien om de planten te gebruiken voor zelfmedicatie. Daarvoor zijn veel planten te gevaarlijk.

HET MANUSCRIPT

Toen de Zwitserse humanist Vadianus (Joachim von Watt) Walafrieds *Hortulus* ontdekte in de kloosterbibliotheek van Sankt Gallen tegen het eind van de 15e eeuw, was hij opgetogen. Hij trof een fraai 9e-eeuws gedicht aan over een kloostertuintje, waarin 24 geneeskrachtige planten werden bezongen. En niet alleen de planten kregen aandacht maar ook het werken in de tuin. Vadianus stuurde onmiddellijk een afschrift naar zijn Weense vriend en studiegenoot Collimitis, die al even gecharmeerd was van het gedicht. Ze besloten het

in druk uit te geven. Deze eerste gedrukte uitgave van *De cultura hortorum*, kortweg de *Hortulus*, werd door Vadianus verzorgd en in 1509 in Wenen uitgegeven. Al in 1512 verscheen de tweede druk, ditmaal in Neurenberg. Bijna 700 jaar nadat het gedicht werd geschreven kon de toenmalige intellectuele wereld er dus kennis van nemen. Ruim honderd jaar later nam de humanist Melchior Goldast er in Sankt Gallen niet alleen kennis van, maar wist hij het manuscript ook te ontvreemden. Zijn erven verkochten het aan de Stadsbibliotheek van Bremen en die verkocht het weer wegens geldgebrek. Daarna kwam het manuscript in het bezit van de Zweedse koningin Christina. Na haar bekering tot het katholicisme en haar troonsafstand vertrok ze naar Rome, met het manuscript. Ze liet het na aan de bibliotheek van het Vaticaan. Dit manuscript is trouwens niet het origineel dat Walafrid heeft geschreven, maar een afschrift dat is gemaakt door een monnik in de tweede helft van de 9e-eeuw. Dat het gedicht in de Middeleeuwen overigens niet helemaal in vergetelheid was geraakt, blijkt wel uit het feit dat Odo von Meung het in de 11e eeuw noemde in een boek over de geneeskrachtige werking van kruiden. Er zijn meerdere uitgaven van de *Hortulus* verschenen en in de 19e eeuw volgden kritische Duitse studies. In de 20e eeuw zagen vertalingen in het Duits, Frans, Engels en Italiaans het licht. De planten in het gedicht werden geïdentificeerd en in vele studies bekeek men de *Hortulus* van allerlei kanten. In Nederland komt het gedicht ter sprake bij de geschiedenis van de farmacie, de geneeskunde en de tuinarchitectuur, maar vertaald werd het tot dusver niet.

Omdat Walafrid het gedicht schrijft alsof hij abt is, dateert men de *Hortulus* tegenwoordig rond 842. Hij was toen 34 jaar oud. Vroeger zag men het als een jeugdwerk van Walafrid, met 827 als ontstaansjaar. Het is hiermee het oudste uitgebreide tuingedicht uit de West-Europese cultuur en, al is het dan bijna 1200 jaar oud, het genoeg dat de dichter aan zijn tuin beleeft lijkt ook van deze tijd.

De waarde van het gedicht wordt niet minder als men zich afvraagt of het hier wel om een echte tuin met echte planten gaat, want een middeleeuwer had het al gauw over een ideale tuin met ideale planten. Ook kan men zich afvragen of de abt Walafrid zelf zijn tuintje bewerkte, met echte mest, grond en echte planten. Interessant kunnen die vragen wel zijn omdat ze ons meer inzicht geven in planten en tuinen in de vroege Middeleeuwen. Walafrids tuin bestaat, althans in zijn ogen, uit geneeskrachtige planten. Doordat hij aangeeft hoe en waartegen die planten gebruikt worden, gunt hij ons een glimp van de geneeskunde uit die tijd.

WALAFRIEDS LEVEN

Walafrids geboortedatum is niet zeker; als geboortjaar neemt men meestal 808. Hij werd geboren in de landstreek Allemannia, wat ongeveer overeenkomt met het tegenwoordige Schwaben. Op 8-jarige leeftijd werd Walafrid door zijn ouders, vrije mensen, naar het klooster Reichenau gebracht. De kloosterschool stond toen onder leiding van de monnik Grimaldus. Walafrid bleek een begaafde leerling en gaf al vroeg blijk van dichterstalent. Hij had de moed om zijn gedichten aan te bieden aan hooggeplaatste geestelijken, ook al voelde hij zich 'als een muis tegenover een reus'. Aan een aartsbisshop schreef hij: 'Het is, Vader, de jongen met de loense blik die U deze woorden schrijft.' Walafrids gedichten werden zeer gewaardeerd. Vooral bekend werd zijn jeugdwerk over het visioen dat zijn leermeester Wettin kort voor diens dood kreeg. In dit gedicht worden nogal wat kerkelijke en wereldlijke hoogwaardigheidsbekleders, onder wie Karel de Grote (742–814), in het vagevuur gestraft voor hun weinig christelijke levenswandel. Walafrid verwachtte een pak slaag voor dit gedicht, maar kreeg lof.

In 826, 18 jaar oud, vertrok Walafrid naar de beroemde abdij van Fulda om zijn opleiding voort te zetten. Hij studeerde daar onder leiding van de abt Hrabanus Maurus, één van de grootste theologen van die tijd.

Behalve over theologie schreef Hrabanus het encyclopedische werk *Over geneeskunde en ziekten*.

In 829 werd Walafried benoemd aan het keizerlijke hof in Aken als leraar van de 6-jarige Karel, een zoon uit het tweede huwelijk van keizer Lodewijk de Vrome. Zijn leerling werd later beter bekend als Karel de Kale.

In 830 raakte het Karolingische Rijk ernstig in de problemen door de verdeling onder de zonen van Lodewijk de Vrome. De keizer werd zelfs tijdelijk afgezet door de zoons uit zijn eerste huwelijk. Walafried was voorstander van één rijk met één geloof, het christendom, en één taal, het Latijn. Hij speelde in die zin een politieke rol en stond aan de kant van de keizer. Na de afzetting van Lodewijk moest Walafried het hof verlaten. Hij keerde pas terug in 834, toen Lodewijk weer op de troon zat. In 838 werd Karel de Kale meerderjarig en uit erkentelijkheid voor diens uitstekende opleiding benoemde keizer Lodewijk de Vrome Walafried tot abt van het klooster Reichenau. Met deze benoeming passeerde hij de monniken van het klooster, die het recht hadden zelf hun abt te kiezen. Om die reden moest Walafried, nadat de keizer stierf in 840, Reichenau verlaten. In 842 was hij echter weer abt in Reichenau, een benoeming die hij waarschijnlijk te danken had aan de voorspraak van zijn leermeester Grimaldus. Deze was in 841 abt geworden van het dichtbijgelegen klooster van Sankt Gallen.

Nog één keer zou Walafried een politieke rol spelen, namelijk als gezant naar Karel de Kale, zijn vroegere leerling. Karel de Kale was toen koning van Aquitanië, in het zuiden van Frankrijk. Op weg daarheen, bij het oversteken van de Loire, verdrong Walafried op 18 augustus 849, 41 jaar oud. In zijn tamelijk korte leven publiceerde Walafried veel, niet alleen gedichten maar vooral theologisch werk.

KLOOSTERS EN GENEESKUNDE

Tijdens het Concilie van Nicea, in 325, besloten de bisschoppen om zich het lot van

zieken aan te trekken. Deze zorg was één van de werken van barmhartigheid waartoe de *caritas*, de christelijke naastenliefde, aanzette met als beloning een plaats in het hiernamaals. In Mattheüs (25, 34 - 46) zegt Jezus Christus 'Ontvangt het koninkrijk' want 'Ik ben ziek geweest en u hebt Mij bezocht.'

In 529 richtte de uit Nursia (nu Norcia, Italië) afkomstige Benedictus (ca. 480–550) op Monte Cassino het eerste Europese klooster op. Hij was de stichter van de Benedictijner Orde. De leefregels voor de benedictijnen werden vastgelegd in *De Regel van Sint-Benedictus*, kortweg de *Regel*, vaak samengevat met *Ora et labora*, 'Bid en werk'. De zorg voor de zieken hoorde erbij, als een zorg aan Christus zelf bewezen. De kloosterlingen mochten niet worden afgeleid door contact met de buitenwereld. Het woord klooster betekent niet voor niets 'afsluiting' (van het Latijnse *claustrum*). Hierdoor moesten binnen het klooster allerlei voorzieningen voorhanden zijn, zoals drinkwater, een molen, een bakkerij, een brouwerij, werkplaatsen, stallen, een moestuin en een geneeskruidentuin. Een tijdgenoot van Benedictus, de Romeinse staatsman Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus (ca. 480 – 575), stichtte eveneens een klooster. Behalve staatsman was Cassiodorus ook geleerde en hij richtte in zijn klooster een bibliotheek in. Al behoorden de klassieke geneeskundige werken van Hippocrates, Dioscorides, Galenus en anderen niet tot het vaste studieprogramma, Cassiodorus spoorde de kloosterlingen wel aan om deze te bestuderen. De kloosters ontwikkelden zich tot centra van kennis en wetenschap en bewaarplaatsen van antieke cultuur.

De Griekse arts Hippocrates (ca. 460 – ca. 370 v.Chr.) was de eerste arts die magie, religie, filosofie en geneeskunde van elkaar scheidde. Daarmee gaf hij een stoffelijke basis aan het verschijnsel ziekte. Gezondheid werd volgens hem bepaald door een evenwicht tussen vier lichaamssappen (humeuren), te weten bloed, slijm, zwarte gal en gele gal. Ziekte was een verstoring van dit evenwicht, met een teveel, een tekort of

een verontreiniging van een lichaamssap. Het evenwicht werd hersteld door ingrepen zoals aderlating, bloedzuivering, braken en laxeren met behulp van plantaardige geneesmiddelen. Hippocrates' opvattingen waren baanbrekend omdat ze een echte ziekteleer inhielden. Tot in de 19e eeuw beïnvloedde hij het geneeskundige denken. Zijn ideeën werden vastgelegd in het *Corpus Hippocraticum*. De humoraaltheorie van Hippocrates werd vervolgens door de Romeinse arts Galenus (129–199) uitgewerkt. Hij combineerde de vier humeuren met de vier klassieke elementen - vuur, aarde, water en lucht - en onderscheidde vier kwaliteiten: warm, koud, vochtig en droog.

Een andere belangrijke klassieke bron is *De materia medica libri quinque* (Vijf boeken over geneeskrachtige stoffen). Gebruikmakend van eigen waarnemingen en ervaringen opgedaan tijdens reizen door het Romeinse Rijk schreef Pedanios Dioscorides (1e eeuw na Chr.), lijfarts van Keizer Nero, dit werk rond het jaar 50. Het bevat gegevens over eigenschappen van planten en het noemt hun geneeskrachtige werking en toepassing. Dioscorides beschreef ongeveer 800 plantaardige geneesmiddelen. Daarnaast noemde hij tientallen geneesmiddelen van minerale, menselijke of dierlijke oorsprong. Hij beperkte zich niet tot een pure opsomming van geneeskrachtige planten maar hij beschreef ze nauwkeurig en noemde landen en plaatsen van herkomst. Omdat een uniforme benaming van de planten nog ontbrak, nam hij ook steeds synoniemen op. Hij attendeerde op de mogelijkheid van vervalsingen en hoe die te herkennen. Naast de geneeskrachtige werking van planten behandelde hij de bereiding en de dosering van preparaten.

Als belezen man en leerling van Hrabanus Maurus moet Walafried deze teksten gekend hebben. Wel moet men beseffen dat aan de geneeskunde in de kloosters geloof en barmhartigheid ten grondslag lagen. De behandeling van de zieke was in hoge mate empirisch: de toegewijde monnik bekwaamde zich in de praktijk

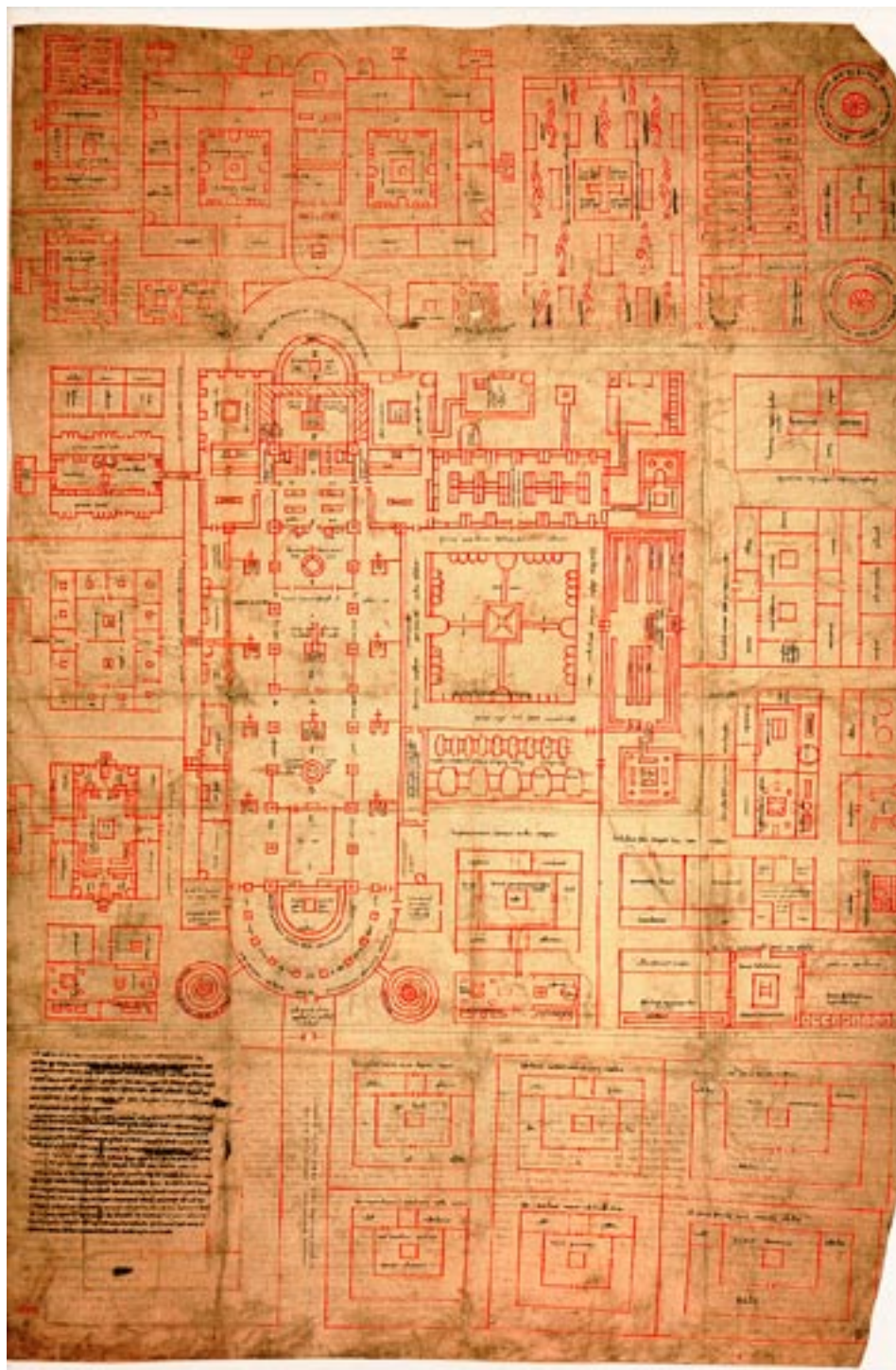
tot arts. Zijn geneesmiddelen bestonden vooral uit planten(delen) of daaruit bereide producten. Maar zonder geloof en Gods goedheid was genezing niet mogelijk. Casiodorus had al geschreven: 'Leer, daarom, de eigenschappen der kruiden en stel de geneesmiddelen nauwkeurig samen. Maar stel niet uw hoop op kruiden en vertrouw geen menselijke raad. Want de geneeskunst is ingesteld door de Heer, die de mens het leven geeft. Hij maakt hem ook weer gezond.

Het *Lorscher Arzneibuch* uit ca. 796, min of meer uit Walafrieds eigen tijd, rechtvaardigt uitdrukkelijk een geneeskunde waarin het geloof én de aardse geneesmiddelen samen voor het heil van de zieken worden aangewend.

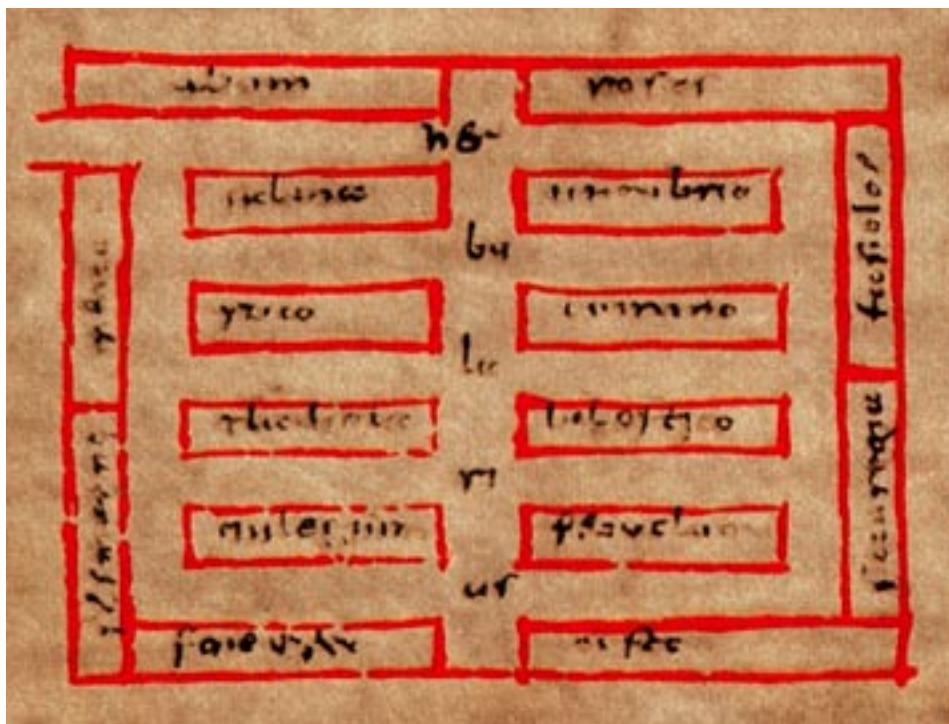
Overigens waren boeken over geneeskunde en planten bij lange na niet de enige klassieke teksten die door hoog opgeleide kloosterlingen werden gelezen. Bekende Romeinse schrijvers als Plinius, Ovidius, Vergilius e.a. behoorden ook tot de mogelijkheden.

HET PLAN VAN SANKT GALLEN

Dichtbij Reichenau lag het al even beroemde klooster van Sankt Gallen, dat werd gesticht in 719. Het gedicht van Walafried is niet de enige 9e-eeuwse schat uit de bibliotheek van Sankt Gallen. Ook het beroemde Plan van Sankt Gallen, hierna steeds aangeduid met het Plan, is daaruit afkomstig. Dit Plan is een op perkament getekende plattegrond (zie figuur 1) van een compleet benedictijner klooster. Het is op schaal getekend en moet gezien worden als een ideaal plan, een soort standaard, voor nieuw te bouwen kloosters. Het Plan is rond 820 in Reichenau (!) opgetekend en vervolgens naar Sankt Gallen gezonden. Voor ons is van belang dat er een geneeskruidentuin, de *herbularius* (zie figuur 2), een moestuin (zie figuur 3) en, op het kerkhof, een boomgaard staan aangegeven. Van groot belang is dat op het Plan de namen van de planten zijn ingeschreven, dat wil zeggen de namen die men in de 9e eeuw aan die planten gaf. Er is voor de tuinbaas en zijn knechten een

Figuur 1. Het Plan van Sankt Gallen; de kruidentuin bevindt zich in de uiterste linkerbovenhoek van de plattegrond.

Figuur 2. Plattegrond van de geneeskruidentuin (herbularius) van het Plan

onderkomen getekend vlakbij de moestuin. Het ziekenzaaltje en het huis van de artsen lagen niet ver van de *herbularius*. Terwijl in Walafrieds tuin 24 planten stonden, telde deze geneeskruidentuin maar 16 planten (zie tabel 2).

In de groentetuin van het Plan (zie figuur 3), toch zeker 3 tot 4 keer groter dan de *herbularius*, stonden 18 planten (zie tabel 3).

Deze groenten doen bijna allemaal alledaags aan. De benedictijner monniken aten praktisch vegetarisch. De Regel zegt: 'Iedereen onthoudt zich volledig van het eten van vlees van viervoeters, met uitzondering van ernstig verzwakte zieken.' Een enkele keer per jaar werd gevogelte gegeten. Een gevarieerd aanbod van groenten in het dieet was belangrijk. De plaatselijk gekweekte producten konden worden aangevuld door aanvoer van olijven, citroenen, dadels, rozijnen en granaatappels uit Lom-

bardije. In het Plan staan de fruitbomen op het kerkhof rond het centraal geplaatste Kruis. De graven van de monniken liggen keurig in rijen gerangschikt. Een boomgaard als laatste rustplaats had een bijzondere betekenis. De winterrust, de bloei in de lente, de vruchtvorming in de zomer en de oogst in het najaar symboliseerden het eeuwige leven voor de overledenen. Er waren dertien soorten vruchtbomen; symbolisch voor de twaalf apostelen en Jezus. Het zijn bomen zoals appels, peren, pruimen, perziken, tamme kastanjes, amandelen en walnoten, die men vandaag de dag ook tegenkomt.

Ook ganzen en hoenders hadden hun onderkomens in het Plan. Hun eieren voorzagen in de behoefte aan eiwit. De ganzenveren leverden de schrijvende monniken het onmisbare gereedschap.

Behalve het Plan en het *Hortulus*-gedicht zijn er uit de eerste helft van de 9e eeuw

Figuur 3. Plattegrond van de moestuin van het Plan

meer bronnen die iets vertellen over de toentertijd gebruikelijke planten. Karel de Grote liet in 812 een verordening, het *Capitulare de Villis* opstellen. Hierin komt een plantenlijst voor met 73 groenten, geneeskruiden en technische gewassen en nog enige vruchtbomen. De bedoeling was dat deze planten overal in de keizerlijke domeinen en hoven verbouwd werden. De lijst begint met ‘Wij willen dat men in de tuin alle kruiden zal hebben...’ Gezien de grootte van het rijk, dat zich uitstreckte

van Noord-Nederland tot even ten zuiden van Rome, en de hiermee samenhangende klimatologische verschillen lijkt dit eerder een ideale lijst dan één die de werkelijke plantengroei ter plaatse aangeeft. Zo zijn bijvoorbeeld Zeeajuin [*Urginea maritima* (L.) Bak], Kolokwinten [*Citrullus colocynthis* (L.) Schrad.] en de Granaatappelboom (*Punicum granatum* L.) typisch mediterrane planten die niet in noordelijke gebieden waren te verwachten.

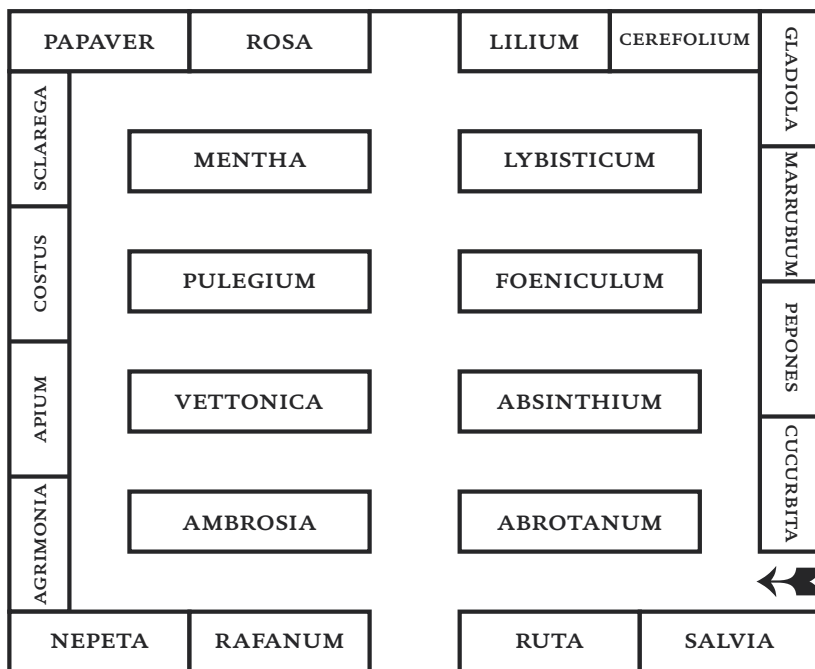
Een beter beeld van wat plaatselijk werd geteeld geven de modellijsten ter beschrijving van kerkelijke en fiscale zaken, de zogenoemde *Brevia*. Er zijn twee van die lijsten overgeleverd en beide komen uit min of meer noordelijke gebieden: één uit Asnapium (Annappes, bij Lille) en één uit Treola (Triel-sur-Seine, bij Versailles). In beide lijsten ontbreken de typisch mediterrane planten uit het *Capitulare*.

DE KLOOSTERTUIN VAN HET NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM

Bij de opgravingen in Reichenau zijn geen sporen van de tuin gevonden. Toch kan men uit het Plan en het *Hortulus*-gedicht een goede indruk krijgen hoe Walafrieds tuin er uitzag. Op basis van deze twee bronnen is in de kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum een 9-eeuwse kloostertuin aangelegd (zie figuur 4).

In het Plan heeft de *herbularius* zestien bedden, acht vrijliggende en acht langs de omheining. Deze tuin kent een ingang en langs de bedden lopen de paden (zie figuur 2).

Bij Walafried ligt de tuin tussen de gebouwen. Hij spreekt van ‘een lapje grond’. Dan zal zijn tuin een compacte tuin geweest zijn. Wij hebben Stoffler gevolgd, de Duitse commentator van de *Hortulus*, die de plattegrond van het Plan overneemt, de acht vrijliggende bedden in stand houdt maar de acht bedden langs de omheining in tweeën deelt. Op die manier ontstaan er 24 bedden voor de planten van Walafried,

Figuur 4. Plattegrond van de Kloostertuin van het Nederlands Openluchtmuseum.

‘iedere plant zijn eigen bed, ieder bed zijn eigen plant.’

De volgorde van de planten in het gedicht, of de gang van Walafried door zijn tuin, kan dan eenvoudig ingevuld worden, met een centrale plaats voor de roos en de lelie. In het gedicht is sprake van met planken afgeschutte bedden. Walafried spreekt niet van paden maar waar bedden zijn vindt men ook paden. In het Plan zijn die aangegeven met dezelfde breedte als de bedden, alleen het middenpad is wat breder. Als de tuin in het Plan 27,5 bij 37,5 voeten meet en de Karolingische voet 34 cm is, dan wordt de tuin van het Plan 9,35 bij 11,75 m groot. De bedden zijn opvallend langgerekt, met een breedte van 0,96 m en een lengte van 3,84 m, zodat de verhouding 1 : 4 is. De paden zijn even breed als het bed, alleen het middenpad is met 1,15 m breder. Het getal vier is bijzonder. Men komt het o.a. tegen in de vier seizoenen, de vier windstreken, de vier humeuren van Hippocrates, de 4 x 4 bedden van het Plan en de vierdeling die ontstaat door het kruis en natuurlijk bij

de 444 hexameters die de *Hortulus* in het Latijn telt.

Over de omheining weten we niet veel. Walafried spreekt een keer van een muur aan één kant en van een afdak, waaronder een muur of wand niet ver kan zijn. In het Plan zijn wel lijnen getekend rond de *herbularius*, maar waarvoor ze staan weten we niet. De Kloostertuin wordt omsloten door een muur van oude kloostermoppen aan de noordkant en met drie heggen van haagbeuken.

In vroeger museum-enthousiasme heeft men in onze Kloostertuin een Maria-met-kindbeeldje in een nis van de muur gezet, tussen de roos en de lelie in. Walafried spreekt hier helemaal niet over en in het Plan komt het ook niet voor.

De maten van onze tuin verschillen weinig met die uit het Plan en ook de planten zullen weinig verschillen met die van Walafrieds tuin. Daarom kan met recht gezegd worden dat de Kloostertuin een goed beeld geeft van de 9e-eeuwse tuin van Walafried.

HET GEDICHT EN DE PLANTEN

Bij onze toelichting op het gedicht gaan we uit van de vertaling van Vincent Hunink.

I DE AANLEG VAN EEN TUIN

Dat Walafried zijn klassieken kent, maakt hij al in de eerste regels duidelijk. Hij noemt Paestum, een stad die in de Oudheid bekend stond om het grote aantal artsen, en hij noemt de vruchtbaarheids-god Priapus, die in Romeinse tuinen vaak werd uitgebeeld met een duidelijk opgericht mannelijk lid. In dezelfde beginregels noemt Walafried het landleven rustig, dit als tegenhanger van het drukke stadsleven. Dit is een tegenstelling die de Romeinen graag gebruikten en die ook nu nog furore maakt. Indirect zingt Walafried de lof over het cultuurlandschap dat veroverd kan worden op de natuur. Hoe moeilijk een terrein ook is, zegt hij, met kennis en inzicht valt er altijd iets van te maken, want elk terrein kent zijn eigen planten.

Dan volgt de oproep om aan de slag te gaan. Niet lui zijn, geen dom *dédain* hebben, niet terugdeinzen voor zon en eelt op je handen en niet bang zijn om met mest te werken. Dit klinkt bijna als een programma.

Werk, *labor*, wordt door de Regel sterk aanbevolen, maar of een zo hooggeplaatst persoon – abt van Reichenau, opvoeder van een keizerszoon – het werk ook echt zélf verrichtte, valt te betwijfelen. Een klooster kende een groot aantal lekenarbeiders, meer dan er monniken waren. Walafrieds ouders waren vrije mensen, maar niet van adel. Hij kwam zogezegd uit de middenklasse. Dit betekende misschien dat hij, anders dan de adellijke kloosterbroeders, er niet tegen opzag zelf de handen uit de mouwen te steken. In Walafrieds jonge jaren in het klooster kan dit werk in de tuin aan hem opgedragen zijn.

De laatste vier regels, die deze passage afsluiten, doen evenzeer programmatisch aan. Nu is het een oproep om kennis niet alleen uit boeken te halen maar zélf aan de slag te gaan. Door eigen waarneming en ervaring word je wijzer. Anders dan ge-

dacht wordt bij *Ora et labora*, bestond het dagelijks leven van de monniken uit bidden, werken en lezen. Lezen móest, maar kan niet de enige bron van kennis zijn, lijkt Walafried hier te zeggen.

II MOEIZAME ARBEID

Walafried beschrijft zijn tuin als een braakliggende tuin, alsof hij (op)nieuw moet worden aangelegd. Hij noemt eenjarige, meerjarige en vaste planten niet expliciet. Wel noemt hij zaad en stekjes om planten te vermeerderen. Hij laat dit tweede deel beginnen met een prachtige beschrijving van de grote natuur, wanneer de winter wordt afgelost door de parel van het jaar, de lente. Met die grote natuur contrasteert hij zijn kleine tuintje, dat vol staat met brandnetels. Ze staan diep geworteld en zijn met hun wortelstelsel stevig vervlochten in de grond. Wil hij niet achterblijven bij de overal opbloeiende natuur, dan moet er gewerkt worden. Met een hak valt hij de netels aan en trekt hij de grond open om hun wortelstelsel uit te roeien. Hier richt Walafried de blik niet alleen naar de grond maar er ook in; behalve het wortelstelsel zien we ook de mol en de wormen. De grond wordt luchtig gemaakt en door de zon verwarmd. Er komt frisse lucht in de bodem en door het lichtig maken verdampst er vocht en warmt de droge grond sneller op.

Het kruidenbed wordt vastgehouden door houten planken. Zo kan de grond erin iets worden opgehoogd en licht welven, zonder dat de paden bij regen worden bedekt door wegstromende aarde. Overigens wordt deze simpele methode om een bed te maken nog vaak gebruikt maar dan met een stenen rand. Na zorgvuldige grondbewerking wordt de mest ondergewerkt. Door zaaien en stekken gaan er nieuwe planten groeien.

Dit zijn allemaal simpele en doeltreffende handelingen, die met een minimum aan gereedschappen en hulpmiddelen werden uitgevoerd; een hak en een mand voor de mest waren voldoende. De mest kwam

van elders uit het klooster en kan van dierlijke oorsprong zijn geweest maar ook van menselijke, namelijk uit het privaat van de monniken.

Er worden hier ook planten genoemd: 'netels'. Het gaat om de Grote brandnetel (*Urtica dioica* L., Brandnetelfamilie), want deze overwintert en heeft het lastige wortelstelsel. De Kleine brandnetel (*U. urens* L., Brandnetelfamilie) is eenjarig en ontwikkelt zich, met een penwortel, pas in het voorjaar.

III DE NIJVERE TUINDER EN DE VRUCHT VAN ZIJN WERK

Ontdaan van onkruid, goed bemest en voorzien van zaad en stekjes is de tuin klaar voor het groeiseizoen. De natuur en de zorg van de tuinman brengen nu de tuin tot bloei. Een deel ligt droog onder een afdak, een ander deel krijgt schaduw door een muur en echt op het zuiden ligt Walafrieds tuintje ook niet. Dit maakt het telen van kruiden er niet gemakkelijker op. Met emmers water wordt de droogte opgeheven maar het water wordt *eigenhandig*, bijna teder, over de planten uitgedruppeld, om de tere weefsels en het zaad niet weg te spoelen. Met zoveel zorg moeten de planten, in de niet zo gunstig gelegen tuin, wel tot bloei komen.

Het gaat in het gedicht van Walafried niet om de ideale tuin, de tuin zoals men hem in de middeleeuwen graag beschreef. Gezien de ongunstige ligging gaat het om een echte, bestaande tuin.

Zoals reeds eerder gezegd, is het niet zeker of Walafried, als abt, ook zelf in de tuin werkte. Dat hooggeplaatste geestelijken in die tijd zelf met bijvoorbeeld mest zouden werken lijkt onwaarschijnlijk. Gewone monniken waren al niet gesharmeerd van werk op het land of in de tuin. Zowel de Regel als de synodes van Aken (816 en 817) wijzen er streng op dat de monniken op moeten houden hierover te zeuren. Uit latere middeleeuwse bronnen blijkt dat geestelijken buitengemeen sterk afgeven op boeren, juist omdat die met mest werkten. Hier echter vinden wij een oproep om

dit wel te doen! De Regel schrijft het ook voor: Ledigheid is de vijand van de ziel en naast het lezen van geestelijke lectuur moet de monnik zich een aantal uren per dag bezighouden met handwerk. Nederig zijn is een voorwaarde om de liefde van God te bereiken, juist door met heel je *lichaam* nederigheid uit te stralen voor iedereen die je ziet, waar je ook bent, in de tuin, op weg, of op het land. Op die manier kan werken in de tuin (of op het land) goed zijn voor de monniken; de nijvere tuinder zal zielenheil als vrucht van zijn werk ontvangen. Een abt heeft misschien zelfs de plicht hiertoe op te roepen.

IV SALIE

Letterlijk en figuurlijk komt Salie (Echte salie, *Salvia officinalis* L.; Lipbloemenfamilie) op de eerste plaats. Salie is afkomstig uit het Middellandse-Zeegebied en de Balkan. Eeuwenlang was salie een belangrijk geneeskruid. Het werd beschouwd als een middel goed voor 'tal van mensenkwalen'. Het was een panacee. De Latijnse geslachtsnaam, *Salvia*, van *salvare* dat 'redden' betekent, geeft dit al aan. In de Karolingische tijd raakte salie in West-Europa bekend en het ontbrak in de 9e eeuw in geen enkele kloostertuin.

In het *Corpus Hippocraticum* is salie een *expectorans*, een middel om slijm in de luchtwegen op te lossen en het ophoesten te vergemakkelijken. Salieblaadjes werden inwendig gebruikt voor luchtwegaandoeningen, als mondspoeling, maar ook bij stoornissen in het spijsverteringskanaal en bij overmatige transpiratie. Uitwendig werden gekwetste huiddelen behandeld met omslagen met een bladaftreksel.

Walafried noemt alleen dat het kruid vol geneeskracht zit en dat het gezond is om het te drinken. Dit is een wel erg algemene toepassing, maar van een panacee hoeft je misschien geen meer gedetailleerde beschrijvingen te verwachten.

In het gedicht staat 'kampt met burgerkrijg'. Bij salie ontwikkelen de nieuwe

loten voor het volgende jaar zich van onderuit en bedreigen de oudere delen van de plant. Vaak wordt deze passage in verband gebracht met de strijd tussen Lodewijk de Vrome en zijn zoons over de opvolging en de verdeling van het Karolingische Rijk.

In de Kloostertuin is Salie een 50 cm hoge, verhoutende, vaste plant. 's Winters, al na enkele nachtvorstjes, wordt hij bruin door het afsterven van het groen. Hij is hier niet 'immergroen'. Salie wordt vermeerderd door stekken en afleggen. In het voorjaar wordt hij teruggeknipt tot op het oude hout. Door de oudere takken weg te knippen verjongt de plant snel. De bloei is van juni tot september, met meestal blauwe maar soms roze en witte bloemen. De plant heeft een heerlijke geur. Van de blaadjes kan men een thee maken; saliemelk is heel

Salie (Groote Savie, oft Grove Savie)

bekend. Onze tuinman neemt tegen een zere keel graag een blaadje in de mond; 'goed kauwen', zegt hij.

V WIJNRUIT

Naast salie staat Wijnruit (*Ruta graveolens* L.; Wijnruitfamilie), eveneens een kruid waarvan men hoge verwachtingen had.

Walafried roemt de potentie van wijnruit om als 'tegengif' kwade sappen uit het lijf te verdrijven. Dit is een toepassing uit de hippocratische humeurenleer.

Volgens moderne opvattingen is het geen sterkwerkend kruid. Een stelregel van Hippocrates was: 'allereerst de patiënt geen schade toebrengen'. Want er zijn planten die de patiënt het leven danig zuur kunnen maken. Daarom kan het niet-sterkwerkende wijnruit een goed hulpmiddel zijn: het schaadt in ieder geval niet. Dat gevoelige personen bij aanraking huiduitslag kunnen krijgen vermeldt Walafried niet.

Klassieke schrijvers gaven hoog op van de ruime toepasbaarheid als tegengif. Wijnruit zou werkzaam zijn tegen het giftige monnikskap, paddestoelvergiftiging, slangenbeten, schorpioensteken, spinnenbeten, bijen-, wespen-, horzel- en Spaanse vliegsteken en tegen de beten van dolle honden. Plinius raadde aan de blaadjes in te wrijven met wijn, vandaar dat het voorvoegsel 'wijn' aan 'ruit' werd toegevoegd. Hoe dit kruid tegen al die beten en steken kon helpen was simpel: Draag het bij je of wrijf het lichaam in met dit sap. Zelfs bij dieren hielp het. Ging je met een wezel slangen vangen, dan wreef je het diertje hiermee in. Het werkte ook om kippen te beschermen tegen roofdieren.

Als bekend tegengif ontbrak wijnruit niet in de theriak, het universele tegengif dat de lijfarts van koning Mithridates VI Eupatorius (123 – 63 v. Chr.), koning van Pontus, samenstelde uit een keur van giftige en niet-giftige bestanddelen, zoals peper, valeriaan en opium.

Net als bij de salie is Walafried weinig specifiek over de geneeskundige werking en toepassing van wijnruit. De geneeskracht is

Wijnruit (Tamme Ruyte, oft Hof-Wijnruyte met stercken reuck)

groot en het reinigt het lichaam van slechte sappen.

In Walafrieds tuin staan salie en wijnruit naast elkaar, het heil van het ene kruid en de afweerkracht van het andere vormen een sterke combinatie.

In de Kloostertuin is Wijnruit een grijs-groen, aan de voet wat verhout struikje van ongeveer 60 cm hoog. Hij is beter winterhard dan de salie en loopt in het voorjaar altijd weer uit. Hij kan gestekt worden, maar is gemakkelijker te kweken uit zaad. De plant bloeit van juni tot augustus. De in tuilen staande gele bloemen zijn viertallig behalve de eindstandige, die vijftallig is. De geur is opvallend en schrikt honden en katten af. De soortnaam *graveolens* betekent

‘sterk riekend’. Gevoelige personen kunnen bij aanraking huiduitslag krijgen.

VI CITROENKRUID

Citroenkruid (*Artemisia abrotanum* L.; Composietenfamilie) is afkomstig uit het Middellandse-Zeegebied en werd in de Romeinse tijd al gekweekt als geneeskruid. De frisse citroengeur van de plant maakt de naam duidelijk. De blaadjes hebben een wat bittere smaak.

De geneeskrachtige werking van citroenkruid zou voor een belangrijk deel overeenstemmen met die van absintalsem (zie IX). In het *Corpus Hippocraticum* is *Abrotanum* een kruid dat het ophoesten van slijm vergemakkelijkt. Ook tegen slangen- en insectenbeten, bezetenheid en hoofdpijn

Citroenkruid (Welriekende Cleijne Averoone)

werd het toegepast. Tegenwoordig is citroenkruid een keukenkruid en een insectenwerend middel.

In het gedicht is ‘citroenkruid’ één van de passages waarin medische indicaties met man en paard worden genoemd: het helpt tegen koorts, kramp en jicht. Zulke toepassingen zijn nu achterhaald.

In de Kloostertuin is Citroenkruid een verhoutende plant, die ongeveer 50 cm hoog wordt. De plant verdraagt snoei heel goed. Net als salie wordt hij in het voorjaar teruggeknipt. Vermee­dering is goed mogelijk door stekken. De vele, dunne, ingesneden blaadjes, die bijna draadvormig zijn, vormen de ‘kuifharen’ uit het gedicht. Het fijne blad is goed zichtbaar bij uit­groei. Citroenkruid komt bij ons niet tot bloei.

VII FLESKALEBAS

De Fleskalebas [*Lagenaria siceraria* (Mol.) Standl.; Komkommerfamilie] is een eenjarige klimplant, die wel 10 tot 20 cm per dag kan groeien en tot 10 m lang wordt. De bladen zijn gelobd en hebben een hartvormige basis. Evenals de stengel zijn ze behaard en voelen wat borstelig aan. De stengel is sterk vertakt. Bij de bladvoeten ontspringen hechtranken – gevorkt, met lange ‘tanden’ – die zich om een geschikt voorwerp winden, waarna de rank zich als een kurkentrekker oprolt en de rest meertrekt. De grote, langgesteelde bloemen van de fleskalebas zijn wit. De vruchten zijn geelgroen, wit en bontgekleurd en kunnen wel een meter lang worden. Opvallend is hun vormenrijkdom: peer-, blaas-, knots- of flesvormig. Als ze vroeg worden geoogst zijn de vruchten sappig. Ze kunnen in plakken worden gesneden en gebakken. Laat men de vrucht uitrijpen, dan verrot in de herfst het vruchtvlees. De wand verhout en wordt hard en bruin. De holle vrucht heeft legio toepassingen: kommen, potten, pollepels, muziekinstrumenten, drijflichamen voor visnetten, visdobbers en vlotten. Tijdens zwemles worden de kinderhoofdjes hiermee boven water gehouden. In de

Fleskalebas (Lange Cauwoorden)

holle vrucht kan wijn bewaard worden. De Hebreeërs bewaarden in de fleskalebas een bedwelmende drank (Grieks *sikera*), vandaar de soortnaam *siceraria*. De geslachtsnaam *Lagenaria* is afgeleid van het gebruik van de vrucht als fles (Latijn *lagena*).

De fleskalebas is een oude cultuurplant. In Egypte was ze al in 4000 - 3000 v. Chr. in cultuur. Afkomstig uit Afrika is de fleskalebas de enige kalebas die ook op gematigde breedten groeit. Dat hij in Reichenau werd gekweekt blijkt uit Walafrieds bijzonder levendige en gedetailleerde beschrijving.

In de fleskalebaspassage noemt Walafried vier andere planten: klimop, olm, wijnstok en els. Als klimplant wordt de fleskalebas vergeleken met de klimop en de wijnrank. Vanaf de grond slingert Klimop (*Hedera he-*

lix L.; Klimopfamilie) langs de bomen naar boven. Hij wordt wel 12 m lang. Klimop is geen parasiet, zijn hechtwortels doen de boom geen kwaad, want ze nemen hieruit geen voedingsstoffen op. Oorspronkelijk betekende *hedera* meer in het algemeen een zich vasthechtende plant. Linnaeus (1707 – 1778) gaf echter die naam aan klimop.

De jonge, nog onvruchtbare takken van klimop - zonder bloemen - groeien spiraalsgewijs, als een helix omhoog, vandaar de soortnaam.

De olm (*Ulmus* L. sp.; Iepenfamilie), beter bekend als Iep, kan wel 30 tot 40 m hoog worden. Hij komt voor op vochtige plaatsen, zoals langs het Bodenmeer.

In het gedicht is de wilde druif allereerst een klimplant. De geslachtsnaam *Vitis* draagt de Wijnstok (*V. vinifera* L.; Wijnstokfamilie) met ere. De naam is afgeleid van *viteo* (Latijn voor vlechten, winden), verwijzend naar de wijnstokranken, die zich om elkaar heen winden en een waar vlechtwerk vormen en de druiventrossen dragen, terwijl de soortnaam *vinifera* (Latijn voor wijnleverend) verwijst naar Bacchus' vruchten, de druiven. Het valt hier op dat Walafried niet verwijst naar de voor de hand liggende tekst uit het Johannes-evangelie (15, 1 - 18), 'Ik ben de ware wijnstok' en 'Gij zijt de ranken.'

De Els (*Alnus* Gaertn. sp.; Berkenfamilie) wordt tot 20 m hoog. Ook deze boom kennen wij van vochtige standplaatsen.

Botanisch zijn fleskalebas en meloen (zie VIII) nauw verwant, ze behoren allebei tot de komkommerfamilie. Dit gaf al in de Oudheid moeilijkheden bij het onderscheiden van de soorten. Die verwarring werd in de 18e eeuw nog vergroot toen Linnaeus de naam *Cucurbita* van (fles)kalebas overdroeg op een uit de Nieuwe Wereld afkomstige plant, de pompoen.

Ondanks de prachtige beschrijving door Walafried van de manier waarop de fleskalebas omhooggroeit, hoe lekker de vrucht smaakt en hoe goed je er wijn in kunt bewaren, noemt hij geen enkele geneeskrachtige werking. Maar het goede van de

natuur genieten kan zeker geen kwaad voor de gezondheid; voorkomen blijft beter dan genezen.

N.B. Tot 2003 stond in de Kloostertuin voor *Cucurbita* geen fleskalebas maar een sierpompoen (*Cucurbita pepo* L.; Komkommerfamilie).

In de Kloostertuin zijn de vruchten van Fleskalebas niet groot. Het is een eenjarige klimplant, die meters lang kan worden. Ieder jaar wordt hij uitgezaaid. Tegen een hekwerk van latten, tegen staken of tegen een heg groeit hij snel omhoog. De plant heeft witte bloemen.

VIII MELOEN

Naast de omhooggroeiende fleskalebas staat, of ligt, een 'grondkruiper', de Meloen (*Cucumis melo* L.; Komkommerfamilie). De plant kan wel 1,5 tot 3 m lang worden, met sterke vertakkingen. Meloen bloeit van juni tot september, de bloemkroon is lichtgeel van kleur. De vrucht geurt aangenaam en is bol- of ellipsvormig met een knobbelige of geribde leerachtige schil. Het zachte vruchtvlees is oranje tot gelig en kan rauw worden gegeten.

De Egyptenaren pasten de meloen al toe bij hartkwalen. Het blad werd aangewend bij blaasklachten en aandoeningen van maag en anus. De vrucht was met onder andere komkommer een bestanddeel van een ontharingsmiddel en diende ook voor huidbehandeling. Voor ontstoken benen was gekookte meloen goed. Gedroogde meloenpitten werden met wijn en aloë tot een zalf verwerkt. Dioscorides kende meloen als een middel tegen zonnesteek en om het gelaat te reinigen. Bovendien zou je na de maaltijd er braken mee op kunnen wekken.

Net als bij de fleskalebas noemt Walafried vrijwel geen geneeskundige werking, of het zou de verkoelende invloed op de ingewanden moeten zijn. Maar lekker was de meloen zeker.

In de Kloostertuin doet Meloen het slecht.

Meloen (Meloenen)

Hij is zeer op warmte en op droogte gesteld en blijkt erg gevoelig te zijn voor nachtvorst.

Dit brengt ons op de vraag of de meloen werkelijk in Reichenau verbouwd is: was het er warm genoeg en, op gezette tijden, ook droog genoeg? Een tuintje dat tussen de gebouwen ligt kan een goed microklimaat hebben zodat aan de voorwaarde van warmte voldaan wordt. Bovendien zegt de Duitse klimatologische dienst dat de zomers rond 840 gemiddeld twee graden warmer waren dan nu. Dit maakt het rijp worden van de meloen mogelijk.

In Nederland is de meloen de laatste 200 jaar veel gekweekt in bakken onder glas, met broeimeest. In de *Flora* van Van Hall (1854) staat dit gebruik van platte bakken vermeld en hij ziet de meloen zelfs in de

moestuinen staan. De plant moet dan in het begin van het groeiseizoen wel voorgetrokken worden, dat wil zeggen opgekweekt in een warme, beschermde omgeving. Overgeplant redt hij het dan buiten, in ieder geval in een warme, droge zomer. Walafried heeft de verse vrucht zeker gekend, maar die kan ingevoerd zijn uit bijvoorbeeld Italië. De meloen kan in Reichenau alleen met de nodige moeite gekweekt zijn.

IX ABSINTALSEM

Absintalsem (*Artemisia absinthium* L.; Compositiefamilie) heeft een scherpe smaak en is spreekwoordelijk bitter als alsem. Het woord 'alsem' is afkomstig van het Griekse *aloe oksinès* (alsem), waarin de smaak wordt vergeleken met 'zuur' (*oksinès*). De soortnaam *absinthium* is afgeleid van *apsinthion* (Grieks voor niet-zoet). De oude Egyptenaren kenden absintalsem als een middel tegen ingewandswormen. Het diende ook om muizen en motten te verdrijven. Bij Dioscorides reinigde absintalsem de maag en buik van gal, het wekte de eetlust op en bevorderde de spijsvertering. Tijdig gedronken voorkwam het een kater. De monniken voegden absintalsem toe aan inkt om zo hun manuscripten te beschermen tegen diervraat.

Walafried noemt deze toepassingen niet. Hij gebruikt absintalsem tegen koorts, steken in het hoofd en duizeligheid. Deze keer geeft hij duidelijk aan hoe het geneeskruid bereid en toegepast moet worden: eerst met een aftreksel het hoofdhaar wassen en dan een kompres aanleggen met de bladeren van absintalsem eronder. Bij moderne geneesmiddelen die op de huid worden aangebracht, dekt men die ter plaatse wel af om het doordringen in de huid en de werking te bevorderen. De werkzame stof van absintalsem, thujon, dringt makkelijk door de huid heen, zeker onder een afdekkend laagje.

Walafried noemt nog een tweede plant, namelijk de 'Moeder aller kruiden'. Dit is

Absintalsem (Cleyne oft Roomsche alsene)

in de Middeleeuwen Bijvoet (*Artemisia vulgaris* L.; Composietenfamilie). Hij geeft ook meteen enige verschillen aan tussen absintalsem en bijvoet: bijvoet geurt minder uitgesproken, de bladen zijn aan de bovenzijde donkergroen en kaal maar hebben een witviltige onderzijde, en de smaak van bijvoet is veel minder bitter dan die van absintalsem. Overigens wordt bijvoet een stuk hoger dan absintalsem, maar dat zegt Walafried niet.

In de Kloostertuin wordt Absintalsem niet hoger dan 90 cm. Hij gedraagt zich niet als een echte vaste plant. Na ongeveer vier jaar verliest hij hier zijn vitaliteit. Hij zaait zich gemakkelijk uit. De plant houdt van mest. Na verplaatsing komt hij gemakkelijk weer op. De lichtgele bloemhoofdjes staan in grote, bebladerde pluimen, de bloeitijd is

van juli tot september.

De geur van de blaadjes is op zijn sterkst vlak voor de bloei. Dan is het tijd om ze te oogsten.

Op de bladen bevinden zich namelijk klieren die een vluchtige olie afscheiden. Deze geeft absintalsem zijn aromatische geur en bittere smaak. Hij wordt in de keuken gebruikt als geurplant. Om zijn bittere smaak wordt absintalsem verwerkt in alcoholische dranken, zoals vermout.

X MALROVE

Malrove (*Marrubium vulgare* L.; Lipbloemenfamilie) komt uit het Middellandse-Zeegebied en is later in onze streken veel verbouwd en raakte hier zelfs verwilderd. De Egyptenaren gebruikten malrove als geneesmiddel tegen hoest en om zijn anti-gifwerking.

In het *Corpus Hippocraticum* is het een wondmiddel maar werd het ook gebruikt bij luchtwegaandoeningen, 'beklemming van de borst'.

Als tegengif bij slangenbeten en bij vergiftiging meer in het algemeen had malrove bij Dioscorides een zekere faam. Wil malrove in zo'n geval echt goed werken, dan moet het een braakmiddel zijn dat onmiddellijk na de vergiftiging wordt ingenomen.

Walafried noemt nog een plant, en niet de eerste de beste, namelijk een monnikskap. Deze plant wordt zo genoemd vanwege de vorm van het bovenste kelkblad. Dit is meer dan dubbel zo hoog als breed en overkapt hierdoor de bloemkroon. Monnikskap is één van de giftigste planten. Gele en Blauwe monnikskap (*Aconitum vulparia* Reichenb., resp. *A. napellus* L.; Ranonkelfamilie) bevatten aconitine, een dodelijk plantaardig gif. Bij de jacht en in de oorlog werden pijl- en speerpunten ingesmeerd met monnikskap.

De soortnaam *napellus* (Latijn voor 'kleine knol') verwijst naar de vlezige wortelknol; *vulparia* (Latijn voor 'vossen-') verwijst naar de toepassing van monnikskap als vossengif. *Aconitum vulparia* heette vroeger *A. lycoctonum* (Grieks voor 'wolvendondend'), wat voor zichzelf spreekt.

Malrove (Wilde Andoren)

Walafrid adviseert malrove als geneesmiddel dampend te drinken na de maaltijd. Hij noemt ook de geur, zoet, die sterk in tegenstelling staat tot de smaak, bitter.

Malrove is in de Kloostertuin geen echt vaste plant, hij gaat maar enkele jaren mee. Na omspitten van de grond worden nieuwe exemplaren uitgeplant, die uit zaad zijn verkregen. Malrove wordt ongeveer 50 cm hoog. De bloemen zijn witgelig gekleurd. De buisvormige kelk heeft tien haakvormig omgebogen tanden. Als na de bloei, die duurt van juni tot september, de bloem verdroogt kan hij bij het tuinwerk vastklitten aan de kleding. Ook langslappende honden, vossen en andere dieren kunnen zo met klitten bedekt raken.

XI VENKEL

Venkel (*Foeniculum vulgare* Mill. var. *vulgare*; Schermbloemenfamilie) is al lang in cultuur en stamt uit het Middellandse-Zeegebied. De plant ontwikkelde zich van genees- en keukenkruid tot volwaardige groente. Het fijnverdeelde, grasachtige blad deed Romeinse schrijvers denken aan hooi (Latijn *foenum*), vandaar de naam; *foeniculum* is het verkleinwoord van *foenum*.

Geneeskundig zijn de vruchtjes en de daaruit gewonnen vluchtige venkelolie van belang. Alle delen van venkel hebben een aangename, aromatische geur en smaken zoet.

Venkel werd gebruikt tegen 'een waas voor de ogen'. Bij de Egyptenaren komt men die oogheelkundige toepassing al tegen. De Romeinse geschiedschrijver Plinius (23 – 79) geeft hiervoor een bijzondere verklaring: Als slangen vervellen schuren ze langs de venkelplanten om zo het loslatende vel kwijt te raken. In deze periode is hun gezichtsvermogen verminderd doordat de oogbedekking melkachtig troebel wordt. Bij het vervellen wordt ook deze oogbedekking verwijderd, het waas voor de ogen wordt weggenomen en de gezichtsscherpte herstelt zich. Met dit voorbeeld in gedachten probeerden blinden het gezichtsvermogen terug te krijgen door venkel te eten. Hippocrates gebruikte venkel inwendig om water uit te drijven. Venkelvruchten waren een bestanddeel van *Species diureticae*, tot het midden van de vorige eeuw een kruidenmengsel tegen waterzucht, waarvan lavaswortel (zie XIII) ook deel uitmaakte. Pas sinds enige decennia hebben deze kruiden het veld geruimd voor de 'plaspil'. Bij Hippocrates was venkel ook een abortivum, vanwege de vluchtige olie die het bevat.

Walafrid noemt smaak en geur en het weghalen van een waas voor de ogen als eigenschappen van venkel. Hij zet het ook in als middel tegen hoest. Bovendien vermeldt hij het weer op gang helpen van een moeilijke spijsvertering met venkelzaad en geitenmelk. Als huismiddel tegen darm-

Venkel (Venckel)

krampen, in het bijzonder bij zuigelingen, tegen winderigheid en tegen maagpijn was (en is) venkel niet onbekend.

Venkel is in de Kloostertuin niet echt winterhard. Vier dagen vorst achtereen overleeft hij niet. Hij zaait zich gemakkelijk uit en in omgespitte grond komen nieuwe planten op. Venkel wordt ongeveer 150 cm hoog, met rechtopgroeïende takken. De plant bloeit van juli tot in de herfst, met gele bloemen. De vrucht is, zoals bij schermbloemigen het geval is, een dubbele dopvrucht, die gemakkelijk in delen uiteenvalt. De vruchtjes, ten onrechte meestal zaadjes genoemd, zijn langwerpig. De gewone venkel in de kloostertuin

vormt geen knol. De aangename geur trekt veel insecten aan: zweefvliegen, wilde bijen en allerlei wespensoorten. Venkelzaad heeft een zachte smaak. Voor onze tuinman is een handvol van dit zaad een lekkere versnapering.

XII GLADIOOL

Bij deze plant gaat het niet om de ons bekende gladiool (*Gladiolus* L.) maar om de Blauwe lis (*Iris germanica* L. var. *germanica*; Leliefamilie). Dat maken de laatste twee regels van de passage duidelijk waarin de voller het linnen stijft en geurig appreteert. Een voller stampde de geurende iriswortelstok met water tot een brij. Na filtratie bezinkt het fijnkorrelige, in water onoplosbare zetmeel en wordt verzameld en gedroogd als grondstof voor stijfsel. Stijfsel maken kan niet met de kleine gladioolkol maar lukt wel met de wortelstok van de blauwe lis, die 50% zetmeel bevat. Tot het vollersambacht behoorde ook het schoonmaken en stijven van het wolgoed en zoals hier, het linnengoed.

Onze lis heette oorspronkelijk *iris*. De vele bloemkleuren van de *iris* - wit, bleekgeel, purper, blauw - deden denken aan de regenboog (Grieks *Iris*, godin van de regenboog). Hier gaat het over de blauwe lis. Deze plant is afkomstig uit Midden- en Zuid-Europa en Voor-Indië. Samen met zoethoutwortel (*Glycyrrhiza glabra* L.; Vlinderbloemenfamilie) was het een hoestmiddel. Om zijn geur waardeerden de Grieken en Romeinen de lis als parfum. De verpulverde wortelstok was een geurig toiletpoeder, *poudre d'Iris*, wat later werd tot *poudre de riz*, 'rijstpoeder'. (Rijstzetmeel, het echte *poudre de riz*, was overigens ook een toiletpoeder, eventueel met een geurtje eraan toegevoegd.)

De naam 'gladiool' komt van de bladvorm. Met zijn rechtopstaande, lange, smalle, zijdelings zeer sterk afgeplatte, lijnvormige bladen doet de plant denken aan kleine zwaarden (Latijn *gladiola*, zwaarden). In de Middeleeuwen werd de oude naam *iris* verdrongen door 'gladiool' maar vanaf de

Blauwe lis (Cleyn Lisch, met breede bladeren)

15e eeuw werden lissen weer *iris* genoemd. De naam 'gladiol' gaat dan naar de plant die wij nu onder die naam kennen. Lissen heten ook nog steeds zwaardlelies.

Walafrid noemt twee planten die hem aan de blauwe lis doen denken, namelijk het viooltje en de hyacint. Als 'vroeg bloeier' moet het haast wel het Maarts of Welriekend viooltje (*Viola odorata* L.; Viooltjesfamilie) zijn. Deze heeft donkergekleurde, paarsachtig violette bloemen en is in mei uitgebloeid. De blauwe lis bloeit van mei tot juni en Walafrid kan dan herinnerd zijn aan de mooie bloemen van het maarts viooltje. De kleur van de lisbloem doet hem denken aan de mythe van de verongelukte Hyacinthus (Grieks huakinthos, 'blauw'). Uit Hyacinthus' bloed liet zijn vriend, de

god Apollo, een plant oprijzen, volgens Ovidius purperkleurig. Men houdt het op de Valse ridderspoor (*Consolida ajacis* (L.) Schur; Ranonkelfamilie), die meestal diepblauwe bloemen heeft.

Behalve als mooie plant met kleur en geur ziet Walafrid de blauwe lis (gladiol in zijn woorden) als geneesmiddel. Wordt de wortel gedroogd en fijngevreven, dan bestrijdt die pijn in de blaas. Je lost het op in wijn en neemt het in. Een duidelijke receptuur deze keer.

In de Kloostertuin staat dus de Blauwe lis, met blauwpaarse bloemen. Het is een echte vaste plant met wortelstokken, die, half boven de grond liggend, goed zichtbaar zijn. Omdat ze zoveel zetmeel bevatten, voelen ze bij het indrukken wat elastisch aan. Met wat oude koeien- of paardenmest in het voorjaar komen de planten weer prachtig tot bloei. De bloemstengel draagt meerdere bloemen. De blauwe lis bloeit in mei en juni, de bloemen geuren zwak. Bij de baardirissen, waartoe deze lis behoort, bevindt zich op de beide hangende bloembladen een baardig, oranjegeel gekleurd honingmerk waarop insecten afkomen.

XIII LAVAS

In één van de kortste passages van het gedicht noemt Walafrid Lavas (*Levisticum officinale* Koch; Schermbloemenfamilie). Het is een plant die afkomstig is uit West-Azië. De sterke geur van lavas en de grootte van het heldergroene kruid zijn zonder meer opvallend. Hij is algemeen bekend als maggiplant.

Dioscorides wist dat lavas de spijsvertering bevorderde. In de geneeskunde was lavas een onderdeel van kruidenmengsels die een urineafdrijvende werking hebben (zie XI).

Over de geneeskrachtige werking van de plant horen we niet veel. Integendeel, Walafrid waarschuwt ons ervoor: lavas zou het gezichtsvermogen aantasten. Maar wel met de toevoeging 'naar men zegt', alsof

hij het zelf niet gelooft. De zaadjes werden in kruidenmengsels gebruikt, maar Walafried laat ons volledig in het onzekere in welke mengsels en waartegen ze gebruikt werden. Dat hij lavas als een geneesmiddel beschouwt lijkt twijfelachtig.

In de Kloostertuin is Lavas een fors, overblijvend, heldergroen kruid. De stengel met een paarsig verkleurende voet wordt wel 170 cm hoog. De bloeitijd is in juli en augustus en de bloemen zijn bleekgeel gekleurd. Al is lavas een vaste plant, toch is het beter om hem na drie jaar te vervangen door een nieuwe. Omdat lavas afkomstig is van kleigronden, vraagt de plant veel mest. Ondiep gezaaid, kiemt het zaad gemakkelijk in ongeveer vijf weken. Voor vermeerdering wordt de plant gescheurd en dat levert dan direct forsere planten.

Lavas (Lavetse oft Lavass)

De hele plant heeft een sterke, heerlijke geur en is een bekend keukenkruid. Omdat het blad anders veel aroma verliest, dient men het pas vlak voor gebruik fijn te hakken. Al heet lavas maggiplant, hij maakt geen deel uit van het bekende keukenaroma.

XIV KERVEL

Naast lavas staat nog een kruid dat bekend is door het gebruik in de keuken. Echte kervel [*Anthriscus cerefolium* (L.) Hoffm.; Schermbloemenfamilie] is een keukenkruid bij uitstek. De naam kervel is terug te vinden in de soortnaam *cerefolium*, afgeleid van *chairêphyllon* (Grieks voor 'vreugdeblad'), omdat dit kruid vreugde in de keuken brengt. Echte kervel is onder andere afkomstig uit Zuidoost-Europa, vandaar ook de naam Macedonisch kruid. Geneeskundig lijkt kervel niet veel te hebben geboden. Misschien ontbreekt hij daarom in de geneeskruidentuin van het Plan, waar hij wel is opgenomen in de groentetuin. Als groente, salade of smaakmaker zal kervel de maaltijden in het klooster een goede dienst bewezen hebben.

Kervel met polei en papaverblaadjes (zie XVI en XIX) zou helpen bij hevige buikpijn. Dit is, gezien de pijnstillende en stoppende werking van papaver, minder verbazingwekkend dan het feit dat Walafried aanraadt het uitwendig, als kompres, te gebruiken. Bovendien zou het, ingenomen, helpen om stromen bloed te stelpen.

Kervel is een eenjarige plant, die het in de Kloostertuin niet lang volhoudt. In maart gezaaid is het eind juni, begin juli al met hem gedaan. Door een paar keer per jaar te zaaien kan men vaker oogsten. Na de bloei en zaadvorming zaait kervel zichzelf gemakkelijk uit. Kervel is een ca. 50 cm hoge schaduwplant, die in de zon al gauw bloemstengels gaat vormen ten koste van de bladgroei. De witte bloemen staan in drie- tot vijfstralige schermen.

Het zaad ruikt wat naar anijs. Kervel is een antiek keukenkruid. Met peterselie, dragon

Kervel (Kervel)

en bieslook vormt het de *fines herbes*, in Frankrijk dé klassieke smaakmaker voor soepen, sauzen en omeletten.

XV LELIE

Bij Walafried is de lelie zo'n bijzondere plant dat deze twee keer in het gedicht wordt besproken. De Madonnalelie of Blanke lelie (*Lilium candidum* L.; Liefefamilie) is dan ook een religieuze symboolplant die in het christendom staat voor een zuiver geloof, voor kuisheid en voor onbevleete ontvangenis. De aartsengel Gabriël hield een lelie in de hand toen hij Maria Gods boodschap bracht. De Engelse geleerde Beda Venerabilis (ca. 673–735) noemde deze lelie een symbool van Maria. Wala-

frieds leermeester Hrabanus Maurus zag echter in de lelie Christus zelf. De madonnalelie heeft helder witte (Latijn *candidum*, 'stralend' of 'schitterend wit') bloemen. De lange meeldraden eindigen in goudgele helmknoppen. Die kleuren passen bij het stralend licht van het geloof en van Maria. Wij vinden de Moedermaagd dan ook vaak afgebeeld samen met deze madonnalelie.

Dat Walafried niet weinig superlatieven gebruikt voor de lelie ligt voor de hand. De kleur wordt vergeleken met sneeuw en met Parisch marmer. Dat is het prachtige, witte, bijna doorschijnende marmer van Paros, waar dit eiland in de Middellandse Zee in de Oudheid om bekendstond. De geur van de bloesem ruikt naar het bos van Saba, het tegenwoordige Zuid-Jemen. Dit bos bestond vooral uit wierookbomen (*Boswellia* Roxb. ex Colebr. sp.; Balsemfamilie). Ook de geur van nardus wordt door de lelie overtroffen. Nardus is het extract van de wortel van *Nardostachys jatamansi* DC (Valeriaanfamilie). Deze plant heeft een aarvormige bloeiwijze ('aar', Grieks *stachys*; Latijn *spica*), vandaar de geslachtsnaam *Nardostachys*. Dodonaeus (1517–1585) noemde hem Spicke Narde. Al in de Oudheid was nardus zeer befaamd als een welriekende balsem. Uit de streek van herkomst, de Himalaya, werd het vervoerd naar het Nabije Oosten. Het was buitengewoon kostbaar en werd verpakt in verzegelde albasten potjes, die alleen bij bijzondere gelegenheden werden geopend, zoals bij de zalving van Jezus (Marcus 14, 1–11).

De witte lelie is een bolgewas en komt oorspronkelijk uit Zuidwest-Azië en het Middellandse-Zeegebied. Het is één der oudste cultuurgewassen. De plant loopt in het voorjaar uit met een rechte stengel van ca. 1 m lang. De smalle, afstekende, bleekgroene bladen zijn 10 tot 25 cm lang en ongesteeld. In trossen van vijf tot twintig bloemen bloeit de madonnalelie in mei en juni. De inderdaad lelieblanke bloembekleedsels zijn ongeveer 8 cm lang en 1 tot 4 cm breed, terwijl ze aan de binnenzijde aan de basis geelgekleurd zijn. Tussen de meeldraden

Lelie (Witte Lelie)

steekt de stempel prominent omhoog. Na de bloei sterft de stengel af en overwintert de lelie met een rozet.

Telt men van de 27 passages van het gedicht de eerste drie en de laatste niet mee – zij gaan namelijk niet over afzonderlijke planten – dan is de leliepassage de middelste. Deze centrale plaats geeft het belang aan van de madonnalelie in de religieuze wereld van Walafried.

De leliepassage kent veertien regels en middenin, op de zevende en de achtste regel, voert Walafried de aardse gifdood op, toegebracht door de, sinds de zondeval, vervloekte slang. Maar dankzij de lelie, symbool voor het geloof, kan deze dood overwonnen worden.

Niet alleen Walafried, als christen, geloofde dit. De madonnalelie had deze reputatie als geneeskruid. Dioscorides kende verschillende toepassingen, niet alleen, met stevige wijn, tegen slangenbeten maar ook tegen giftige paddestoelen. Bovendien kon je met een wijnextract van de bol eksterogen behandelen. Daarom namen de Romeinse legioenen de bollen mee over de Alpen. Bij brandwonden werd berenvet met madonnalelie gebruikt. Ook andere huidaandoeningen, zoals chronische open wonden, werden met de lelie behandeld.

Walafried noemt van de vele mogelijke toepassingen er twee, namelijk tegen de naderende gifdood door een slangenbeet en tegen verrekte ledematen. In het eerste geval geeft hij zelfs de bereidingswijze weer.

In de Kloostertuin van het museum sterft de madonnalelie na het voorjaar bovengronds af. In augustus begint hij weer uit te lopen en blijft dan de hele winter groenig. Hij is geen echte vaste plant, hij moet er om de zoveel tijd uit en dan wordt er mest ondergebracht. Vermeerdering vindt plaats door kleine bolletjes die tussen de rokken van de oude bol worden gevormd. De madonnalelie bloeit met enkele grote, witte, heerlijk geurende bloemen. Ze is erg gevoelig voor aantasting door schimmel en het leliehaantje, een insect.

XVI PAPAVER

Als er één geneeskruid is dat de tand des tijds heeft doorstaan dan is dat wel de Slaapbol (*Papaver somniferum* L.; Papaverfamilie). *Somniferum* is Latijn voor 'slaapbrengend'. Tot op de dag van vandaag vormt slaapbol, papaver, doordat het morfine bevat, een hoeksteen van de pijnbestrijding. Het is opvallend dat Walafried niets zegt over pijnstilling. Behalve morfine bevat het ook nog codeïne en noscapine; beide stoffen onderdrukken de hoest, 'een stroom van bitter slijm' uit keel of long. De geschiedenis van de slaapbol gaat ver terug. De eerste vermelding komt voor op een Sumerisch kleitablet uit ca. 3000 v. Chr.

De slaapbol vormt een bolle tot eivormige doosvrucht. Eén vrucht kan wel 2000 nier- of maanvormige zaadjes bevatten. Blauw maanzaad komt van de rijpe vrucht. ‘Maan-’ komt ook voor in een oude naam voor de slaapbol, namelijk maankop, misschien afgeleid van *mèkon* (Grieks voor papaver). Vroeger gebruikte men de hele doosvrucht (in het gedicht ‘het hoofd vol pitjes’) of men perste er sap uit. Hét middel, gedroogd melksap uit de doosvrucht, was opium (Grieks *opion*, plantensap). Dioscorides beschreef het bereidingsproces van opium zo nauwkeurig dat hij het zelf waargenomen moet hebben in papavertuinen. Enkele dagen na het afvallen van de kroonbladen wordt de onrijpe doosvrucht ingekerfd. Het uitgevloeiende melksap, *lacrimae papaveris* (Latijn voor ‘papavertranen’), kan na opdrogen worden

Papaver (Tammen Swarten Heul)

afgeschraapt. Eén doosvrucht levert tientallen milligrammen ruwe opium, dat 2 tot 15% morfine bevat.

Het *Corpus Hippocraticum* noemt behalve de pijnstillende ook de stoppende werking van opium bij diarree. Het werd ook toegepast bij ziekten als waterzucht, ontsteking van de endeldarm en bij hysterie.

Walafrid geeft, door een verhaal uit de mythologie aan te halen, de werking van papaver aan tegen verdriet en voor vergeetelheid. De morfine uit de papaver brengt Ceres, godin van de plantengroei, vergeetelheid nadat haar dochter Proserpina naar de onderwereld is ontvoerd.

Walafrid verrast ons in de papaverpassage met een naamsafleiding. Of zijn naamsafleiding, een happend lipgeluid, de juiste is valt te bezien. Mooi gevonden is het in ieder geval wel.

De granaatappelboom (*Punicum granatum* L.; Granaatappelfamilie), waarover Walafrid het ook heeft, speelt een rol in de aangehaalde mythe. Doordat Proserpina van de granaatappel eet moet ze in de onderwereld blijven.

Papaver en granaatappel hebben beide heel veel zaadjes in de vrucht (Latijn *granatum*, ‘vol met korrels’). Met zijn overvloed aan zaden was de granaatappel bij de Romeinen een symbool van vruchtbaarheid en datzelfde gold voor papaver bij de Grieken. Voor de Romeinen was de granaatappel een ware delicatessen. De beste haalden ze uit het land van de Puniërs, het huidige Tunesië.

In de Kloostertuin is Papaver een echt eenjarig kruid. Tegen half april wordt hij ieder jaar opnieuw gezaaid, nadat eerst de grond goed omgespit en bemest is. De stengel, die één enkele bloem draagt, wordt ongeveer 100 cm hoog. De kroonbladen zijn wit en hebben een paarse voet. Al na enkele dagen vallen ze af.

Uit de groene, onrijpe doosvrucht vloeit bij aansnijden wit melksap. Onder meer geschikte omstandigheden, in zuidelijker streken, bevat dit melksap geneeskrachtig

werkzame stoffen; bij ons dus niet.

XVII SCHARLEI (EN COSTUS)

SCHARLEI

Scharlei (*Salvia sclarea* L.; Lipbloemenfamilie) is afkomstig uit het Middellandse-Zeegebied en stond bekend als Algoede. Met zo'n naam mag je van het kruid heel wat verwachten. Maar Walafrid wijst erop dat het nauwelijks in tel is en dat de artsen het niet zien staan. Hij gelooft dat het, in warm water gegeven, toch een heilzame plant is. Het moet de muskaatgeur van scharlei zijn die aan dranken een prettig aroma geeft.

COSTUS

Weer noemt Walafrid in een passage een tweede plant, maar verrassenderwijs staat die plant deze keer wél in zijn tuin. Het gaat hier om de *Costus*. Hij krijgt slechts drie dichtregels, die én een recept bevatten én de aanprijzing dat het niet om het minste kruid gaat.

Over welke plant het hier gaat is niet helemaal duidelijk. Men houdt het op Vrouwenmunt of Balsemwormkruid (*Tanacetum balsamita* L.; Composietenfamilie). De plant heeft een groot verspreidingsgebied van Europa tot in Centraal-Azië.

Walafrid gebruikt de gekookte wortel als middel tegen verstopping. Inderdaad wordt in de latere volksgeneeskunde de plant hiervoor gebruikt, echter niet de wortel maar juist de bovengrondse delen.

De Grieken en de Romeinen kenden ook een *Costus*. Deze plant werd uit India aangevoerd.

Het *Lorscher Arzneibuch* vermeldt dat de costuswortel een specerij is afkomstig uit India, Arabië en Syrië.

Vele eeuwen later weet de bekende kruidenboekenschrijver Dodonaëus nog steeds het verschil. Hij onderscheidt een *coste* (= balsemwormkruid) en een *Costus indicus* (of *Costus arabicus* of *Costus syriacus*). Van deze costussen wist hij het juiste gewas niet, maar het gaat hier om de Indische

Scharlei (Scharleye)

composiet *Saussurea lappa* C.B. Clarke. En inderdaad, hiervan werd de wortel gebruikt.

Sinds de 8e en 9e eeuw is costus bekend als balsemwormkruid. Mogelijk is de aanvoer van de Indiase costus gestopt en is men overgegaan op een aromatische plant die hier wel kan groeien en die dezelfde therapeutische werking van 'ontstoppen' heeft. Misschien wist Walafrid dat hij niet de echte costus had maar een surrogaat. Dit kan dan het geringe aantal dichtregels verklaren die dit kruid, nota bene niet het minste, krijgt toebedeeld; ook het 'verschuilen' past hierbij.

In de Kloostertuin is Scharlei een forse tweejarige plant, die tot ongeveer 120 cm hoog wordt. Wanneer hij in augustus wordt gezaaid, bloeit scharlei het volgende

Vrouwenmunt of Balsemwormkruid (*Grootte Balseme*)

jaar tot in september. De bloemen zijn bleekblauw met een witte onderlip, ze zijn omhuld door roze schutbladen. Steekt men een dun stokje in de bloem, dan duiken de stampers eropaf alsof het de rug van een hommel, beladen met stuifmeel, was. Door simpel langs de plant te lopen wordt de duidelijke muskaatgeur al losgemaakt. Vanwege die geur wordt het blad gebruikt bij de bereiding van drankjes, vandaar de naam muskaatsalie voor scharlei.

Balsemwormkruid of Vrouwenmunt is in de Kloostertuin een vaste plant met een kruipende, woekerende wortel. Het kruid wandelt en wordt elke drie jaar opgenomen, gescheurd en op zijn plaats teruggezet met mest eronder. De onze bloeit van mei tot juli. De plant wordt hier niet hoger dan 40 cm en zou zich inderdaad

kunnen verschuilen onder de scharlei. Balsemwormkruid heeft een penetrante aromatische muntgeur. Het kruid trekt veel insecten aan, onder andere zweefvliegen.

XVIII MUNT

Van Munt (*Mentha* L.; Lipbloemenfamilie) bestaan vele soorten met verschillende vormen, krachten en kleuren, en Walafried maakt duidelijk dat hij dit weet. Hij noemt er twee, één die heesheid bestrijdt, en verder niet als plant wordt beschreven, en één die wel als plant wordt beschreven maar waarvan hij geen geneeskundig gebruik noemt.

Het is al lang bekend dat muntsoorten gemakkelijk kruisen en bastaarderen. Theophrastus (ca. 370–285 v. Chr.) adviseerde munten in een tuin regelmatig over te planten om te voorkomen dat de ene munt in een andere verandert. Tegenwoordig onderscheidt men ca. 25 soorten *Mentha* en 600 variëteiten. Daarom is Walafrieds 'gewone munt' niet door één muntsoort te vertegenwoordigen.

Munten komen op het hele noordelijk halfrond op vochtige plaatsen voor. Ze waren in de Oudheid zeer populair en dat waren ze nog in Walafrieds tijd en lang daarna. Therapeutisch wordt munt volgens het *Corpus Hippocraticum* gebruikt in een verfrissend mondwater om door gorgelen de keelholte te reinigen. Zoals met meer kruiden met vluchtige olie, kon men met munt een abortus opwekken. Bij Dioscorides was munt een maagmiddel, een voorloper van onze maagpepermunt. Het fijne muntaroma zou de eetlust van de Romeinen opwekken. Muntblad wordt nog vaak in de keuken gebruikt.

Naast het alleen noemen van de 'gewone munt' beschrijft Walafried de andere muntsoort wat uitgebreider. Deze munt bloeit welig, werpt een 'niet meer kleine schaduw', is 'hoog als kruidvlier', heeft een sterke stengel en spreidt zijn grote bladeren naar alle kanten.

Weer laat Walafried weten meer dan alleen

Watermunt (Roode Wilde Munte, oft Siymbrion)

Aarmunt (Cruys-Munte)

de planten in zijn tuin te kennen door de tweede munt te vergelijken met Kruidvlier (*Sambucus ebulus* L.; Kamperfoelifamilie), een plant die op vochtige plaatsen groeit. Maar welke muntsoort kan hier bedoeld zijn?

Stoffler suggereert dat het Echte valeriaan (*Valeriana officinalis* L.; Valeriaanfamilie) is. Tussen kruidvlier en valeriaan bestaan inderdaad enige overeenkomsten (groeiwijze en hoogte, beide vochtminnend, bladvorm, bloeiwijze en bloemkleur) maar ook verschillen (geur en vruchtvorm).

In Walafrieds tuin is valeriaan een opvallende afwezige, maar niet alleen bij hem. Valeriaan staat noch in het *Capitulare de*

Villis noch in het Plan. Toch was valeriaan al lang bekend, onder andere bij Dioscorides. Zo de tweede munt al valeriaan, is dan blijft de vraag onbeantwoord waarom een scherp waarnemer als Walafried valeriaan voor munt kan aanzien.

Walafried noemt maar één geneeskrachtige werking van munt namelijk het bestrijden van heesheid. Hij voegt daar nog aan toe 'naar men zegt'. Hij geeft wel het recept hoe de munt te gebruiken, als thee op de nuchtere maag. Muntthee wordt nog steeds graag gedronken.

N.B. Oorspronkelijk stond er in de Kloostertuin op de plaats van Walafrieds menta

Witte munt (Witte Wilde Munte)

de bekende Pepermunt (*Mentha x piperita* L.), maar deze kruising werd pas aan het einde van de 17e eeuw in Engeland ontdekt.

Welke keus er uit de munten voor de Kloostertuin gemaakt moet worden is niet eenvoudig. In Nederland kennen we onder andere Aarmunt (*Mentha spicata* L.), Watermunt (*M. aquatica* L.) en Witte munt (*M. x suaveolens* Ehrh.). Het zijn de geurigste munten en ze lijken voor de Kloostertuin in het bijzonder in aanmerking te komen. De hoogte van de planten loopt wat uiteen, maar is meestal ongeveer 50 cm. De bloemen staan aan het einde van de takken, in een langwerpige (aarmunt en witte munt) of ongeveer bolvormige bloeiwijze

(watermunt). Ze zijn lichtgekleurd, wit tot lila bij witte munt, roodachtig lila bij watermunt en lila bij aarmunt. Hun bloeitijd strekt zich uit van juli tot de herfst. Zoals gezegd bastaarderden de planten gemakkelijk en door hun kruipende wortels zijn ze moeilijk binnen de perken te houden. De voortplanting vindt vegetatief plaats door de wortelstokken te scheuren. Met deze methode kun je de juiste soort makkelijker behouden.

XIX POLEI

Polei (*Mentha pulegium* L.; Lipbloemenfamilie) krijgt van Walafrid een eigen passage omdat hij de plant niet tot de munten rekent. De soortnaam *pulegium* is afgeleid van *pulex* (Latijn voor 'vlo') en *agere* (Latijn voor 'verjagen'). Een oude Latijnse naam voor polei is *pulegium regium*, 's konings vlooienkruid. In het Engels heet polei nog steeds *pennyroyal*. Polei komt voor in een groot gebied in Europa en Azië, op natte in de winter overstromde, voedselrijke grond.

Uit de naam zelf blijkt al dat het kruid vlooien verjoeg, maar Walafrid noemt nog andere eigenschappen.

Als geneeskruid is het al heel lang bekend. In het *Corpus Hippocraticum* is polei een urineafdrijvend kruid en een licht laxeer-middel. Ook is het een abortivum; het bevat vluchtige olie. Nog steeds wordt in de fytotherapie bij zwangerschap het gebruik van polei ontraden. Omslagen met polei bewezen goede diensten als wondmiddel. Geheel in stijl met de uitspraak om behalve boekenwijsheid ook de eigen ervaring mee te laten tellen is de opmerking van Walafrid over polei achter het oor om een zonnesteek te voorkomen. Hij vindt het gebruik te leuk om niet mee te delen maar lijkt er geen snars van te geloven. Prachtig is het stukje Karolingische globalisering dat hij invoert om het belang van de wereldhandel aan te stippen en de grote prijsverschillen tussen de landen te noemen. Hij verbaast er zich op een vrolijke manier over: peperdure polei, tenminste in het wijze India.

Polei (Derde oft Cruypende Polium)

Zoals vaker noemt Walafrid twee bijzondere plantensoorten die uit India, of in ieder geval van ver, komen: peper en ebbenhout. Peper is al zeer lang bekend als specerij. Als hippocratisch geneesmiddel verwijderde peper overtollige sappen uit het lichaam. Dit gebeurde vooral als niesmiddel en zo heette peper 'het Indische geneesmiddel'. Wie nu tegen een niesend persoon 'gezondheid' zegt, sluit zich aan bij de hippocratische traditie. Peper is de besvrucht van de Peperstruik (*Piper nigrum* L.; Peperfamilie) en groeit in het wild in Malabar. Ebbenhout is een harde, fijne, zwarte houtsoort, afkomstig van een tropische boom (*Diospyros ebenum* König; Dadelpruimfamilie) op Sri Lanka. Het is een al lang bekende houtsoort, gebruikt voor fijn houtsnijwerk.

Behalve de bijna obligate opmerking over de grote heekracht, met als bewijs dat een ver land er veel geld voor over heeft, is Walafrid over de geneeskrachtige werking van polei kort. In Reichenau wordt polei gekookt en daarna opgedronken of er wordt een omslag van gemaakt. In beide gevallen

is het goed voor de spijsvertering. Als polei niet meer te bieden heeft, mag men zich afvragen of voor zo'n simpele uitwerking in India werkelijk zoveel geld werd betaald. Eerder is voorstelbaar dat bescherming van de huid tegen zonnebrand, zoals Dioscorides noemt, polei daar waardevol maakte.

Polei wordt tot 30 cm hoog. Het is in de Kloostertuin een eenjarige plant, maar soms overleeft hij de winter en is dan tweejarig. Hoewel polei in het wild langs de waterkant groeit, doet hij het goed in de Kloostertuin op de hier betrekkelijk droge grond. Polei heeft veel mest nodig. De bovengrondse uitlopers bedekken het gehele bed. De lichtpaarse bloemen staan in bolvormige schijnkransen in de bladoksels langs de opstijgende stengel. De bloeitijd is van juli tot september. In tegenstelling tot andere munten bastaardeert polei niet. Evenals andere muntsoorten heeft polei een sterke muntgeur; de blaadjes smaken sterk en nogal bitter.

Selderij (Eppe oft Jouffrouwmerck)

XX SELDERIJ

Meestal wordt *apium* opgevat als Selderij (*Apium graveolens* L.; Schermbloemenfamilie). *Apium* is een Zuid-Europese plant met een schermvormige bloeiwijze, die aan beekoefers groeit en graag door bijen wordt bezocht. Zo luidt althans de beschrijving door Plinius. Selderij groeit op vochtige, bij voorkeur wat ziltige gronden en komt voor langs beken en sloten. Zoals meer schermbloemigen wordt selderij veel bezocht door insecten waaronder bijen.

In de hippocratische traditie werd *Apium* gebruikt om zijn urineafdrijvende werking en als middel tegen misselijkheid. Het bevorderde de spijsvertering. Dit stemt overeen met de beschrijving van Walafried: een

smaakmaker uit de tuin, en het gebruik als 'plaspil'. Overigens is selderij niet de enige plant die bij plasproblemen gebruikt werd.

Selderij is een tweejarige plant. Flink bemest doet hij het goed in de Kloostertuin. Hij wordt tot 90 cm hoog. Het glimmende blad is enkelgeveerd. De bloemen zijn witachtig-groen gekleurd. Selderij bloeit van juli tot de herfst.

De plant heeft de typische geur van de groente die in verschillende variëteiten, blad-, snij-, bleek- en knolselderij, bekend is. Walafried gebruikt de uitdrukking 'al-ledaags' bij *Apium*. Dit duidt erop dat het om een 'gewone' tuinplant gaat of om een plant die veel voorkomt in het wild. Door de lange voorgeschiedenis van selderij als moestuinplant wijken deze vormen nu behoorlijk af van de wilde plant die men in de tijd van Walafried waarschijnlijk in de tuin had staan.

XXI BETONIE

Ondanks het feit dat Betonie [*Stachys officinalis* (L.) Trev.; Lipbloemenfamilie] overal te vinden is staat hij toch in Walafrieds tuin. De plant komt voor in een groot gebied van Europa en Azië.

Kruiden, wortels, bloemen, vruchten, planten zoeken 'in de natuur' is een manier van oogsten die in Nederland nog maar zeer weinig voorkomt. Toch heeft dit planten zoeken een grote rol gespeeld, zowel voor de (bij)voeding als voor de (bij)verdiens. Zo lieten in de Middeleeuwen, maar zeer zeker ook nog in de 19e en in de 20e eeuw, zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog, apothekers de door hen gewenste planten uit het vrije veld halen door kruidenzoekers. Veel kruiden en theeën die men nu, anno 2004, in de winkel kan kopen komen uit Oost-Europa, waar ze zowel gekweekt als nog steeds gezocht worden. Walafried verwijst met 'klaar voor het grijpen' naar deze manier van oogsten en verontschuldigt zich bijna voor het feit dat de plant in zijn tuin staat. Maar daar is het de plant wel naar. Plinius kende het kruid zo'n algemene geneeskrachtige werking toe, dat

Betonie (Betonie)

men aan lijders van een onbekende kwaal het beste betonie kon geven. De zieke kreeg dan in ieder geval weer kleur op zijn wangen. Uiteindelijk gaf betonie zoveel kracht dat het de gebruiker beschermde tegen elke kwaal: weer een panacee. Dit wordt door Walafried beaamd. Het is zo bekend dat hij het eigenlijk niet meer hoeft te bezingen. Het stond bekend als geneesmiddel bij luchtwegaandoeningen, bij blaaslijden en bij nieraandoeningen. Als bestanddeel van een niespoeder paste het in de hippocratische traditie.

Walafried noemt wel vijf manieren waarop de plant gebruikt kan worden. Vers en groen, gedroogd, als gistende en als belegen drank, en door het fijngemaakte blad als verband op een wond te leggen. Dat hier-

door de wond sneller geneest is goed mogelijk, het blad bevat het licht ontsmettende looizuur. Betoniedrinkers van toen doen denken aan de moderne drinkers van ginseng-extracten of andere kruidendranken van nu, moderne varianten van Walafrieds groene wondergoed.

Als overblijvende plant staat Betonie al vijf jaar in de Kloostertuin. Met een rechtopstaande stengel wordt betonie 30 tot 60 cm hoog maar op vochtige plaatsen wordt hij groter. De meeste bladen staan in een wortelrozet. De paarse, soms lilakleurige bloemen staan in een langwerpige bloeiwijze aan het einde van de stengel. De bloeitijd is van juni tot augustus. Als het kruid bij de oogst wordt afgeknipt, groeit het een jaar later weer op. Betonie trekt vlinders en hommels aan.

XXII AGRIMONIE

Met de naam leverkruid is het oppassen, want in de 19e eeuw werd die naam in Nederland aan nog vier andere planten gegeven, maar het Latijnse *Agrimonia* maakt het ons gemakkelijk. Het gaat hier over de Gewone agrimonie (*Agrimonia eupatoria* L.; Rozenfamilie). Net als betonie komt deze plant in het vrije veld veel voor, zodat ook agrimonie daar geoogst kan worden. De plant heeft een groot verspreidingsgebied in Europa en Azië.

De soortnaam *eupatoria*, van het Griekse *hepar* (lever), geeft aan dat de plant als geneesmiddel bij leverkwalen werd gebruikt. Dioscorides kende dit gebruik in ieder geval. Het hield eeuwenlang stand. In 1551 nog schreef Hiëronymus Bock in zijn kruidenboek: 'Agrimonie is het voornaamste kruid van de Ouden voor alle lijders aan verstopte lever.' Ook tegen slangenbeten leek het te voldoen.

Walafried maakt gelukkig weer een kleine opmerking die meer te betekenen heeft: 'hij laat zich mooi in nette rijtjes planten'. Het is de enige keer dat hij zo'n opmerking maakt. Het gaat hier om een oude discussie over rijencultuur óf breedwerpig uitzaaien.

Agrimonia (Agrimonia)

Een tuinbed leent zich goed voor het planten in rijen. Het onderhoud tussen de rijen door wordt gemakkelijker en de plant krijgt zo ruimte. In het derde stuk van zijn gedicht spreekt Walafrid van 'kuiltjes', mogelijk pootgaten voor planten of zaad. Overall op middeleeuwse afbeeldingen zien we wel in moestuinen planten op rijen staan maar eigenlijk nooit op akkers. Pas in de 19e en 20e eeuw wordt ook op onze akkers op grote schaal de rijencultuur voor de gewassen toegepast. Men kan dan machinaal zaaien, wieden, spuiten en oogsten.

Walafrid weet dat agrimonia op een breed gebied inzetbaar is, toch noemt hij het gebruik bij leverkwalen niet expliciet. Dat doet hij wel voor twee andere aandoeningen. Bij maagpijn schrijft hij een extract voor. Bij steekwonden is agrimonia goed te gebruiken mits het kompres vol met bij-

tende azijn zit. Agrimonia bevat looistoffen maar het zal de azijn zijn geweest die het eigenlijke werk deed, namelijk de wond goed ontsmetten.

Gewone agrimonia is in de Kloostertuin net als betonie een vaste plant. Ook deze plant komt na afknippen makkelijk terug in het jaar daarop. Agrimonia heeft een rechtopstaande, vrijwel onvertakte stengel die wel 150 cm lang wordt. De plant bloeit van juni tot september met kleine gele bloempjes. De borstelharen op de rand van de schijnvrucht groeien uit tot haken die gemakkelijk aan hoofdhaar of kleding vastklitten. Ook in de vacht van een vos of hond haken ze vast ('klittenhond'). Dit bevordert de verspreiding van de plant. Kinderen gooien er graag mee.

XXIII AMBROSIA

Opmerkelijk is dat Walafrid openlijk twijfelt welke plant *Ambrosia* kan zijn. Dit kan een reden zijn voor de korte passage hierover. Walafrid is bij lange na niet de enige die twijfelt. Plinius wist het ook niet zeker en denkt dat zijn *Ambrosia* de plant is die in het Grieks *Botrys* ('druiventros') heet en ook *Artemisia* werd genoemd.

Volgens de beschrijving van Plinius moet de plant 60 cm hoog en nogal gedrongen zijn, heeft ze tere vertakkingen en een wortel van ongeveer 40 cm lang. Ze geurt als wijn en de vruchten hangen in trossen. Geneeskundig werd de plant gebruikt daar waar een 'snijdende, oplossende' werking nodig was. Volgens Dioscorides werd met *Ambrosia* opdringend sap tegengehouden en teruggestoten.

In de discussie welke plant *Ambrosia* kan zijn worden drie planten geopperd: Boerenwormkruid (*Tanacetum vulgare* L.; Composietenfamilie), Druifkruid (*Chenopodium botrys* L.; Ganzenvoetfamilie) en Gewoon duizendblad (*Achillea millefolium* L.; Composietenfamilie).

In het *Capitulaire de Villis* staat boerenwormkruid genoemd als *Tanacetum*. Tot voor kort was het een bekend wormafdrijvend middel. De plant heeft een ken-

Ambrosia (Geruue met purper bloemen)

merkende geur en is afkomstig uit Eurazië. Sinds de Romeinse Tijd komt boerenwormkruid in ons land voor. De tweede plant, druifkruid, is afkomstig uit Azië en Zuidoost-Europa. Hij heeft een frisse, zoete, zwakaromatische geur maar heeft als geneesmiddel geen bijzondere reputatie. De derde plant, gewoon duizendblad, ook uit Eurazië, was bij uitstek een kruid om wonden te behandelen. Het bevat looizuur en vluchtige olie die zwak desinfecterend werken. Dioscorides noemde het *Stratiotes chiliophyllos* (duizendbladig soldatenkruid), vanwege het veerdelige blad met veel slippen. De Griekse held Achilles gebruikte het wondkruid *Achilleos* als zalf om etterende wonden te genezen, maar of dit kruid hetzelfde is als *Achillea millefolium* is onbekend.

Een belangrijk argument vóór Walafrids *Ambrosia* als gewoon duizendblad komt uit

de bibliotheek van Reichenau. Daar stond toentertijd een Grieks-Latijnse woordenlijst waarin *Ambrosia* wordt genoemd als synoniem van *Millefolium* (Latijn voor 'duizendblad'). Met deze 'vertaling' bij de hand zal Walafried gewoon duizendblad in de tuin gezet hebben.

Dit klopt niet helemaal met Plinius want gewoon duizendblad ruikt niet opvallend lekker en de vruchtjes hangen niet in trossen. Wel heeft ons duizendblad tere vertakkingen.

Weinig specifiek is Walafried in zijn beschrijving van de geneeskrachtige werking van *Ambrosia*. De artsen gebruiken het als extract. 'Bloed aftappen' en 'sap aanvoeren', zijn hippocratische behandelingen tot herstel van het humeurenevenwicht maar men herkent hierin niet gauw een middel voor de behandeling van in de strijd opgelopen wonden.

Ambrosia staat in de Kloostertuin als Gewoon duizendblad. Het is een overblijvende, tot 50 cm hoge plant, die overal in het wild voorkomt, langs wegbermen, randen van akkers en weilanden en op schrale grond. Na het maaien keert gewoon duizendblad gemakkelijk weer terug. De bloeiwijze is een dichte schermvormige tros. De lintbloemen zijn wit tot roze, de buisbloemen wit tot roodachtig. De bloei is van juni tot november. Duizendblad geurt licht naar kamille. Bijen e.d. vliegen er niet op, het is geen echte honingplant.

XXIV KATTEKRUID

Wild kattekruid (*Nepeta cataria* L.; Lipbloemenfamilie) komt eveneens in een groot gebied van Eurazië voor. De plant lijkt inderdaad sterk op de Grote brandnetel en komt bovendien vaak samen met deze plant voor. Meer dan 1100 jaar nadat Walafried dichtte over 'nabootsing' schreef de *Oecologische Flora*: 'Door zijn gelijkenis in niet-bloeiende toestand met Grote brandnetel, waar het vaak tussen groeit, valt het gewoonlijk weinig op.'

Er zijn meer verschillen tussen kattekruid en brandnetel, maar hét verschil is te voe-

Kattekruid (*Catte-Cruyt met breeder bladeren*)

len: wild kattekruid heeft geen brandharen en steekt dus niet. De geur van kattekruid wordt in Heukels' Flora meestal onaangenaam genoemd. De katten, Walafried en ook wij zijn het daar niet mee eens: de plant ruikt lekker. Deze karakteristieke geur wordt veroorzaakt door vluchtige stoffen die bij een lichte aanraking van de plant vrijkomen en een geur van munt en citroen verspreiden. Aan de waardering door katten dankt de plant zijn soortnaam *cataria*.

Kattekruid werd bij allerlei ziekten toegepast. Het zou kalmerend werken en de spijsvertering bevorderen. Walafried weet dat het geneesmiddel een ruim toepassingsgebied had maar noemt alleen het gebruik als huidbalsem, een mengsel van het sap van kattekruid en rozenolie. Ook

hier voegt hij weer 'heet het' toe.

Kattekruid is in de Kloostertuin een één-, soms tweejarige plant. Hij kan meerjarig zijn. Hij wordt tot ongeveer 1 m hoog. De plant zaait zichzelf uit maar zonder mest groeit hij niet. Wanneer de ene plant stopt begint de andere met bloeien; daardoor lijkt de bloeitijd lang, van juni tot oktober. Afgezien van de bloemen lijkt kattekruid veel op brandnetel, vooral het blad, maar de steunblaadjes ontbreken. De bloemen van de beide planten lijken niet op elkaar. Bij kattekruid is de witte bloemkroon van binnen rood gestippeld, terwijl bij de brandnetel de kleine, groenachtige bloemen kluwenvormig zijn samengepakt. Katten rollen zich met graagte door de geurige plant.

XXV RAMMENAS

Rammenas en ons radijsje zijn kweekvormen van dezelfde plant: Radijs (*Raphanus sativus* L.; Kruisbloemenfamilie). Maar zeer waarschijnlijk komt het ons bekende rood-witte radijsje pas sinds ongeveer 1500 voor. Walafried heeft het met zijn forse wortel duidelijk over Rammenas [*Raphanus sativus* L. var. *niger* (Mill.) J. Kern]. Eigenlijk is het de verdikte stengel die vaak wortel wordt genoemd. Deze plant werd door de Romeinen, én hun keizers, als een lekkernij beschouwd.

Rammenas is een zeer oude cultuurplant. Volgens Herodotus betaalden de Egyptenaren omstreeks 2780 v. Chr. de piramidearbeiders met ui, knoflook en rammenas. Zij wisten dat het sap goed was tegen galstenen en bij ademhalingsmoeilijkheden. Samen met zout water was het een goed braakmiddel. Ook in het *Corpus Hippocraticum* was rammenas een braakmiddel en een hoestmiddel. Nog tot in de vorige eeuw was rammenaswortel met bruine suiker een bekend huismiddeltje tegen hoest.

Walafried noemt inderdaad de rammenas als middel tegen hoest: men moet de wortel opeten of thee trekken van de zaadjes. Rammenas is dus een voedselplant die ook geneeskrachtige werkingen heeft.

Rammenas (Grooten Tammen Radijs)

N.B. Tot 2003 stond in de Kloostertuin als *Radices Mierik* (*Armoracia rusticana* Gaertn. B. Mey & Scherb.; Kruisbloemenfamilie); vanwege de naam *Rafanum* in het gedicht is mierik vervangen door rammenas. In de Middeleeuwen was rammenas niet alleen bekend als *Rafanus* maar ook als *Radices* (Latijn voor wortels). Ook mierik noemde men *Radices*.

Rammenas is in de Kloostertuin een één- of tweejarige plant, die wel 100 cm hoog wordt. De bloemen zijn wit of lila. Het bladerdek is inderdaad weelderig.

Wlafried noemt in zijn gedicht deze plant de hekkensluis en dat is hij ook bij een rondgang door de Kloostertuin. Samen met de lelie heeft de roos, de laatste plant in het

Franse roos (Tamme oft Hof-Roosen)

gedicht, een centrale plaats in de tuin.

XXVI ROOS

De laatste plant in het gedicht is de roos, die de dichter hier samen met de lelie behandelt. Beide planten zijn belangrijke symboolplanten voor de Kerk. Voor de roos is dat zeker niet altijd zo geweest.

In de Oudheid bestonden er van de roos (*Rosa* L.; Rozenfamilie) al vele soorten. De bewondering voor deze 'Koningin der Bloemen' is al even oud. Zij werd niet alleen mooi gevonden om haar rode bloemen en goudkleurige helmknoppen maar werd vooral om haar geur gewaardeerd. In het Romeinse Rijk was de roos zo populair dat men speciale rozentuinen, *rosaria*, aanlegde. Men had dan voldoende rozenblaadjes

Hondsroos (Wilde Roosen)

voor de rozenolie. Rozenkransen waren een teken van overwinning. Bovendien werden de bloemen gebruikt als versiering bij overwinningsparades en andere festiviteiten. Juist door het uitgebreide gebruik in de heidense cultuur werden de rozen in eerste instantie door het christendom weggezuiverd en de *rosaria* vernietigd. Pas in de loop van de 6e eeuw werd de eerder zo geliefde plant in ere hersteld.

De roos werd nu symbool voor het bloed der martelaren van de Kerk, inclusief het martelaarschap van Christus, wiens bloed de rozen kleurde. In het *Capitulare de Villis* staat de roos bij de te kweken planten. Toen keizer Lodewijk de Vrome in de winter zijn kruis met relikwieën verloor en dit terugvond onder een bloeiende rozenstruik was dat uiteraard een wonder. Maar hieruit

blijkt wel de volledige kerstening van de roos in Walafrids tijd.

Roos en lelie staan voor martelaarschap en zuiver geloof. In de laatste regels van de roospassage werkt Walafrid naar een machtige apotheose toe over Kerk en Geloof. Stoffler maakt aannemelijk dat het hier niet gaat over de Moedermaagd Maria maar over Christus, de Kerk en het Geloof zelf als meest verheven onderwerpen. De uitbundige Mariaverering is volgens hem van latere datum, evenals de afbeeldingen van haar met roos én lelie. Beide planten symboliseren hier het allerhoogste in de Kerk. Haar bloesem, haar enige Zoon, stamt van de koningsstam van Jesse (Isaï, vader van David).

Naast de grote religieuze betekenis ziet Walafrid de roos ook als een geneeskrachtige plant, en weer als panacee. Hiermee plaatst hij zich in een allang bestaande traditie. Hippocrates gebruikte een welriekende rozenzalf als glijmiddel om de blaartrekken Spaanse vlieg als zetpil toe te dienen bij waterzucht. Dioscorides gebruikte een afkooksel van rozenblaadjes in wijn tegen allerhande pijnen, van hoofd, oog, oor, tandvlees en baarmoeder. Rozenolie werd voor alles en nog wat gebruikt. Met de term 'rozenolie' is het overigens oppassen. Het was niet de vluchtige olie die nu door destillatie uit rozenblaadjes wordt verkregen. Vroeger was rozenolie een extract van de bloemblaadjes met vette olie. Op dezelfde manier werden andere geurende oliën verkregen, zoals muntolie en lelie-olie.

De Roos wordt in de Kloostertuin vertegenwoordigd door twee soorten, de Franse roos (*Rosa gallica* L.; Rozenfamilie) en de Hondsroos (*Rosa canina* L.; Rozenfamilie). De eerste is een cultuurvorm van de Franse roos en heeft gevulde, dieprode bloemen met een sterke geur. Hij wordt tot 80 cm hoog. Het is een struik die zich vermeerderd door uitlopers en afleggers. Deze roos moet in vorm gesnoeid worden en vraagt veel mest. Er is maar een korte bloeiperiode.

De hondsroos stamt af van wilde rozen en

staat al minstens dertig jaar in de Kloostertuin. Vijftien jaar geleden leek hij bijna dood maar door hem voor een deel uit te zagen bloeide hij weer op en groeide uit tot ongeveer 3 m hoog. De enkele bloemen zijn lichtroze gekleurd en geuren niet. Deze roos zaait zich uit en de bloeiperiode is kort.

Lelie en roos staan centraal in de tuin, aan het eind van het brede middenpad.

XXVII OPDRACHT

Tot slot draagt Walafrid het gedicht op aan zijn leermeester Grimaldus, abt van het nabijgelegen klooster Sankt Gallen. Hij tekent Grimaldus sfeervol zittend in zijn afgeschermd tuin, onder ruisende appelbomen en met zo'n lichtval dat de haartjes van de perzik goed zijn te zien. Een klas van vrolijke leerlingen biedt de appeloogst aan.

Zelfs in de Opdracht noemt Walafrid nog een paar planten, in dit geval fruitbomen, appel en perzik, en een *hortus conclusus*, de afgeschermd tuin. Appel (*Malus* Mill. ; Rozenfamilie) en Perzik (*Prunus persica* L.; Rozenfamilie) waren in Walafrids tijd al eeuwenlang cultuurplanten. Zij komen ook voor in het *Capitulare de Villis* en het Plan. Fruitbomen stonden in de kloosters vaak op het kerkhof, dat blijkt ook uit het Plan. Het kerkhof is er ommuurd en in die zin is het een *hortus conclusus*.

In de laatste regels verzoekt hij de abt Grimaldus het rotte in het gedicht te snoeien en het goede te behouden. Geheel in stijl met zijn *Hortulus* wenst Walafrid Grimaldus immergroene deugden toe en het eeuwige leven, zo geve de Vader, de Zoon en de Heilige Geest.

ENIGE OPVALLENDE ZAKEN IN HET GEDICHT

Het gedicht mag gelezen worden tegen de achtergrond van de Karolingische renaissance. Dit was een culturele stroming waarin men probeerde het christendom te verzoenen met de klassieke cultuur, vooral

die van het Romeinse Rijk. Latijn was al de taal van de Kerk maar werd ook die van de Karolingische administratie. Walafrid schreef zijn gedicht uiteraard in het Latijn. Hij laat merken de mythologie en de klasiëken te kennen, met beeldspraken en (gedeeltelijke) aanhalingen. Daarentegen ontbreken verwijzingen naar de bijbel, behalve naar Jesse's stam (zie XXVI). Hij gebruikt zijn eigen waarnemingsvermogen en spreekt verschillende keren zijn twijfel uit bij overgeleverde kennis over de planten. Als abt van het klooster van Reichenau en benedictijn geeft hij de Regel van Benedictus een rol in het gedicht. Het *labora* klinkt opvallend duidelijk door in de eerste passages, als was het een programma.

Wat aan het gedicht ook opvalt is de lichamelijkheid ervan. Bij een geneesheer als Walafrid is het (zieke) lichaam natuurlijk nooit ver weg. Maar in beeldspraak en vergelijkingen gebruikt hij vaak lichaamsdelen en dat niet alleen in het begin van het gedicht. Bij de fleskalebas worden nek, heupen en buik genoemd bij de verbeelding van de vorm. Bij de meloen wordt de vorm vergeleken met een zeepbel en worden handen, vingers en lippen gebruikt om die zeepbel te blazen. De detaillering bij kattekruid, dat zelfs weggeëterde haartjes laat terugkomen, is sprekend. Papaver kent een hoofd op een lange nek. Ook in de opdracht, het einde van het gedicht, komt lichamelijkheid nog eens prominent aan de orde.

Voor een kerkelijke richting die zelfs het vlees van viervoeters niet wil eten omdat dit vleselijke lusten zou opwekken, wijken delen van het gedicht nogal af. Dat begint al in de eerste regels met de geile Priapus en eindigt in de Opdracht met de scène waarin de jongens appels in de schoot van Grimaldus leggen en er hun handen omheen proberen te leggen.

Is het *Hortulus*-gedicht meer dan alleen een gedicht over planten en een tuintje? Is het niet ook een 'versluierd' liefdesgedicht en wel over mannenliefde? In dat geval wordt een zinsnede 'dan plukte ik hier

voor jou nog heel wat bloempjes', waarmee het polei-gedicht eindigt, wat duidelijker. Zoiets geldt misschien ook voor de mooie beschrijving in de Opdracht van de pril bedonsde vruchten, de scherp getekende perzikhaartjes, die voorafgaat aan de অপলাানbieding. In de Romeinse cultuur werden de jongens man als de beharing op de wangen begon. Zij kregen de tuniek van de volwassenen en telden volop mee, ook seksueel. En nu we ons toch op het pad van de interpretatie begeven hebben, de zevende passage over de fleskalebas is zeer levendig geschreven. Men hoeft geen doorgewinterde freudiaan te zijn om in de vorm van de fleskalebas ook iets anders te zien, namelijk een symbool van de mannelijke geslachtsdelen. Genezen deed de fleskalebas bij Walafried toch al niet maar smakelijk was hij wel.

Wie een verzoening tot stand wilde brengen tussen het christendom en de antieke cultuur kwam misschien niet om het onderwerp van de mannenliefde heen, al moest het versluierd gebracht worden. Dit vroege, ge-eeuwse (!), voorbeeld maakt het gedicht nóg interessanter en nóg opvallender.

Er wordt ons ook een glimp gegeven van de geneeskunde in die tijd, want de dichter heeft het over geneeskrachtige planten. Hier springen weer een aantal zaken in het oog. Walafried mag dan een tuin met geneeskruiden hebben, geneeskundig is de oogst wat schraal. Kun je het grote aantal ziekten met 24, in het Plan zelfs maar 16, planten bestrijden? Dit terwijl Dioscorides honderden geneeskrachtige planten noemde? De vele gruwelijke middeleeuwse ziekten en besmettelijke aandoeningen zoals de pest worden niet eens genoemd. Hoe keek men toen tegen 'gezenen' aan?

In Walafrieds tijd zag men, geheel volgens de hippocratische traditie, symptomen, pijn, koorts, hoest en dergelijke, en kon men niet de vele ziektes bij naam noemen zoals wij nu. Deze symptomatische aanpak verklaart misschien het grote aantal planten dat als panacee, tegen 'alles', gebruikt werd. Alleen bij verwondingen is er een

concrete oorzaak die gericht, lokaal, wordt behandeld. Al mochten de planten een stoffelijke basis geven, de ware genezing kwam van het Geloof.

Daarnaast zal het placebo-effect in die tijd ook gewerkt hebben, zeker als het geneesmiddel werd toegediend door een zo belangrijke man als de abt, oppergeneesheer van het klooster.

Bijwerkingen krijgen vrijwel geen aandacht, wel bij lavas, dat het gezichtsvermogen zou schaden, wat nauwelijks aanemelijk is. Een aanwijzing voor mogelijke overgevoeligheid bij wijnruit ontbreekt. Dat geldt ook voor de overgevoeligheid voor vluchtige olie, van bijvoorbeeld lavas, venkel en muntsoorten, waaronder polei. Iets van de hedendaagse fytotherapie, die planten(delen) of extracten daaruit geneeskundig toepast, is bij Walafried terug te vinden. Flink wat planten werden aan wijn toegevoegd en vervolgens als medicijn ingenomen. Dit zal niet als onaangenaam zijn ervaren. De Regel verbiedt alleen overmatig wijn (en bier) drinken.

Kijken we naar de planten zelf, dan is de keus niet zozeer bepaald door voorbeelden uit de klassieke cultuur maar leunt ze aan tegen de plantenlijst van het *Capitulare de Villis* en is in die zin 'eigentijds'. Naast schermbloemigen en composieten zijn vooral de lipbloemigen met zeven soorten goed vertegenwoordigd. Vrijwel alle planten kunnen zonder veel moeite geteeld worden in het beschutte tuintje van het klooster op Reichenau. En zoals hierboven al is uitgelegd, lukt dit zelfs bij meloen. De vele nauwkeurige en gedetailleerde waarnemingen die Walafried in zijn gedicht naar voren brengt duiden er op dat alle planten in zijn tuin hebben gestaan. Hij kent ook andere planten (zie tabel 4). Keer op keer worden ze genoemd ter verduidelijking van het beeld dat Walafried van zijn eigen kruiden schetst.

Waren de *Hortulus*-kruiden wel geneeskrachtige planten? Waarschijnlijk werden de planten van de *Hortulus* toen wel als echte geneeskruiden beschouwd, al ziet

men ze tegenwoordig toch vooral als keukenkruid, groente, fruit of siergewas. Typische groenten of keukenkruiden van het Plan, zoals dille, kool, koriander, pastinaak en sla, ontbreken in de *Hortulus*. Dat geen van de vier alliums uit de moestuin van het Plan voorkomen in de *Hortulus* en in de *herbularius*, is opmerkelijk. Het waren in het Plan dan misschien groenten, het waren zeker ook gewaardeerde hippocratische geneeskruiden, waarmee men kon laxeren en braken of niesen kon opwekken. Dioscorides noemt zelfs vijf alliums, waaronder Knoflook (*A. sativum* L.; Liefiefamilie), ook nu nog bekend als geneeskruid.

De zestien geneeskruiden van het Plan en de 24 waarover Walafrid dicht, steken karig af bij de honderden kruiden van Dioscorides. Voegt men bij de *Hortulus*-kruiden de zes kruiden uit de *herbularius*, die Walafrid niet als geneeskruid noemt, dan komt men nog maar op net 30 geneeskruiden. Omgekeerd staan kervel, rammenas, selderij en slaapbol wel in het gedicht én in de moestuin van het Plan, maar niet in de *herbularius*. Het enige echt waardevolle geneeskruid, slaapbol, staat wel bij Walafrid en bij de groenten van het Plan maar het ontbreekt in de *herbularius*.

Walafrids kruiden kenden dan ook nog enkele dublures: betonie, katekruid, roos en salie, waren voor 'tal van mensenkwallen', wijnruit had 'vele krachten'; het waren panaceën, wondermiddelen tegen van alles en nog wat. Ook telden sommige van zijn kruiden niet echt mee, vond hij zelf, zoals lavas en scharlei. Verder werden fleskalebas en meloen eerder als verrukkelijk fruit dan als geneeskruid gepresenteerd, al zal niemand het belang ontkennen van gezonde voeding. Walafrid heeft zeker niet meer dan twintig geneeskruiden in zijn tuintje staan. De tuin van het Plan doet het niet beter. Men nam kennelijk genoeg met kleine aantallen geneeskruiden, hoewel men een groot deel van de planten van bv. Dioscorides in Reichenau (en Sankt Gallen) had kunnen kweken. Als roos en lelie, symbolen van het geloof, samen met salie en wijnruit, stoffelijke medicijnen, maar aanwezig waren.

Was er voor meer planten onvoldoende ruimte binnen de kloostermuren? Zou het te arbeidsintensief zijn geweest? Zouden meer soorten alleen maar tot dublures hebben geleid, of leende men bij de keukenkruiden? Zou een groter assortiment betekend hebben dat men twijfelde aan de genezende kracht van het geloof?

De tuinen van Walafrid en van het Plan zijn inderdaad niet groot. Men kan ze nauwelijks als de enige bron beschouwen voor het leveren van de grondstoffen voor de medicijnen. De kloosterbevolking, monniken en lekenarbeiders, bestond toch al gauw uit meer dan tweehonderd personen. Daar kwamen nog gasten, reizigers, pelgrims en armen bij. Daarom moet een deel van de grondstoffen voor de medicijnen wel van buiten aangevoerd zijn waar het klooster ook veel grond bezat. Binnen werd misschien alleen het hoognodige verbouwd.

Het kan zijn dat de geneeskruidentuin van zowel Walafrid als die van het Plan een soort demonstratietuin, een leertuin, was waar jonge monniken leerden hoe de planten te verzorgen en hoe ze als geneeskruid te gebruiken.

In het christelijke geloof speelt de tuin een belangrijke rol. De lijdensweg van Jezus begon in een tuin met zijn gevangenneming, in een tuin is hij gestorven, begraven en weer opgestaan en Jezus was de tuinman die door Maria van Magdala werd gezien bij het geopende graf. Walafrid bewondert de planten en hun door God gegeven geneeskraft, hij werkt in zijn tuin, roemt de geur en smaak van de planten en neemt hun groei en bloei met groot genoegen waar. Het gedicht geeft ons een modern gevoel. De tuin en planten zijn bij Walafrid in goede handen.

TABEL I

DE PLANTEN VAN HET HORTULUS-GEDICHT MET DE LATIJNSE EN NEDERLANDSE NAAM, ZOALS AANWEZIG IN DE KLOOSTERTUIN

salvia	<i>Salvia officinalis</i> L.	Echte salie
ruta	<i>Ruta graveolens</i> L.	Wijnruit
abrotanum	<i>Artemisia abrotanum</i> L.	Citroenkruid
cucurbita	<i>Lagenaria siceraria</i> (Mol.) Standl.	Fleskalebas
pepones	<i>Cucumis melo</i> L.	Meloen
absinthium	<i>Artemisia absinthium</i> L.	Absintalsem
marrubium	<i>Marrubium vulgare</i> L.	Malrove
foeniculum	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill. var. <i>vulgare</i>	Venkel
gladiola	<i>Iris germanica</i> L. var. <i>germanica</i>	Blauwe lis
lybisticum	<i>Levisticum officinale</i> Koch	Lavas
cerefolium	<i>Anthriscus cerefolium</i> (L.) Hoffm.	Echte kervel
lilium	<i>Lilium candidum</i> L.	Madonnaalilie
papaver	<i>Papaver somniferum</i> L.	Slaapbol
sclarega	<i>Salvia sclarea</i> L.	Scharlei
costus	<i>Tanacetum balsamita</i> L.	Balsemwormkruid
menta	<i>Mentha aquatica</i> L. <i>Mentha spicata</i> L. <i>Mentha x suaveolens</i> Ehrh.	Watermunt Aarmunt Witte munt
puleium	<i>Mentha pulegium</i> L.	Polei
apium	<i>Apium graveolens</i> L.	Selderij
vettonica	<i>Stachys officinalis</i> (L.) Trev.	Betonie
agrimonia	<i>Agrimonia eupatoria</i> L.	Gewone agrimonie
ambrosia	<i>Achillea millefolium</i> L.	Gewoon duizendblad
nepeta	<i>Nepeta cataria</i> L.	Wild kattekruid
rafanum	<i>Raphanus sativus</i> L. var. <i>niger</i> (Mill.) Kern.	Rammenas
rosa	<i>Rosa canina</i> L. <i>Rosa gallica</i> L. var. <i>officinalis</i>	Hondsroos Apotheekersroos

TABEL 2

DE GENEESKRUIDEN VAN HET PLAN, MET DE LATIJNSE EN NEDERLANDSE NAAM

☞ = OOK IN HET HORTULUS-GEDICHT

lilium	<i>Lilium candidum</i> L.	Madonnaalelie ☞
salvia	<i>Salvia officinalis</i> L.	Echte salie ☞
ruta	<i>Ruta graveolens</i> L.	Wijnruit ☞
gladiola	<i>Iris germanica</i> L. var. <i>germanica</i>	Blauwe lis ☞
pulegium	<i>Mentha pulegium</i> L.	Polei ☞
fena greca	<i>Trigonella foenum-graecum</i> L.	Fenegriek
rosas	<i>Rosa gallica</i> L.	Franse roos ☞
sisimbria	<i>Sisymbrium officinale</i> (L.) Scop.	Gewone raket
cumino	<i>Cuminum cyminum</i> L.	Komijn
lubestico	<i>Levisticum officinale</i> L.	Lavas ☞
feniculum	<i>Foeniculum vulgare</i> Mill. var. <i>vulgare</i>	Venkel ☞
costo	<i>Tanacetum balsamita</i> L.	Balsemwormkruid ☞
rosmarino	<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	Rozemarijn
menta	<i>Mentha</i> L. sp.	Munt ☞
sata regia	<i>Satureja hortensis</i> L.	Bonenkruid
fasiolo	<i>Vigna unguiculata</i> (L.) Walp. cv.-groep <i>Sesquipedalis</i>	Kousenband

TABEL 3

DE GROENTEN VAN HET PLAN, MET DE LATIJNSE EN NEDERLANDSE NAAM

🌱 = OOK IN HET HORTULUS-GEDICHT

cepas	<i>Allium cepa</i> L.	Ui
porros	<i>Allium porrum</i> L.	Prei
apium	<i>Apium graveolens</i> L.	Selderij 🌱
coliandrum	<i>Coriandrum sativum</i> L.	Koriander
anetum	<i>Anethum graveolens</i> L.	Dille
papaver	<i>Papaver somniferum</i> L.	Slaapbol 🌱
radices	<i>Raphanus sativus</i> L. var. <i>niger</i>	Rammenas 🌱
magones	<i>Papaver</i> L. sp.	Papaver
betas	<i>Beta vulgaris</i> L.	Biet
alias	<i>Allium sativum</i> L.	Knoflook
ascolonias	<i>Allium cepa</i> L.	Sjalot
	cv.-groep <i>Aggregatum</i>	
petrosolium	<i>Petroselinum crispum</i> (Mill.) A.W. Hill	Peterselie
cerefolium	<i>Anthriscus cerefolium</i> (L.) Hoffm.	Kervel 🌱
lactuca	<i>Lactuca sativa</i> L.	Sla
sataregia	<i>Satureja hortensis</i> L.	Bonenkruid
pastinachus	<i>Pastinaca sativa</i> L.	Pastinaak
caulas	<i>Brassica oleracea</i> L.	Kool
gitto	<i>Nigella sativa</i> L.	Tamme nigelle

TABEL 4
OVERIGE PLANTEN IN HET GEDICHT MET DE
NEDERLANDSE EN LATIJNSE NAAM

Nummer van de passage	Plant
II	Grote brandnetel <i>Urtica dioica</i> L.
VII	Klimop <i>Hedera helix</i> L.
	Gladde iep <i>Ulmus minor</i> Mill.
	Wijnstok <i>Vitis vinifera</i> L.
	Zwarte els <i>Alnus glutinosa</i> (L.) Gaertn.
IX	Bijvoet <i>Artemisia vulgaris</i> L.
X	Blauwe monnikskap <i>Aconitum napellus</i> L.
	Gele monnikskap <i>Aconitum vulparia</i> Reichenb.
XII	Maarts viooltje L. <i>Viola odorata</i> L.
	Valse ridderspoor <i>Consolida ajacis</i> (L.) Schur.
XV	Wierookboom <i>Boswellia</i> sp. Roxb. ex Colebr.
	Nardus <i>Nardostachys jatamansii</i> (Wall.) P. DC
XVI	Granaatappelboom <i>Punica granatum</i> L.
XVIII	Kruidvlier <i>Sambucus ebulus</i> L.
XIX	Peperstruik <i>Piper nigrum</i> L.
	Ebbenboom <i>Diospyros ebenum</i> König
XXIV	Grote brandnetel <i>Urtica dioica</i> L.
XXVII	Appel <i>Malus</i> L. sp.
	Perzik <i>Prunus</i> L. sp.

-

INLEIDING

Een door Walafried zelf geschreven exemplaar van de *Hortulus* is niet bekend. Wel bestaat er een afschrift op perkament, in een goed leesbaar Karolingisch handschrift, gemaakt door een monnik ongeveer een kwart eeuw na Walafrieds dood in 849. Dit 9e eeuwse handschrift bevindt zich samen met een ander uit die tijd, dat echter alleen de eerste 340 hexameters bevat, in de bibliotheek van het Vaticaan. Daarnaast is er nog een 11e eeuwse handschrift in Leipzig en één uit de 15e eeuw in München.

Hierachter volgt een facsimilé van het handschrift met de volledige tekst uit de Vaticaanse Bibliotheek. Het staat als volgt in de catalogus *Codex Vaticanus Latinus bibliotheca reginae* 469 (C), ff 29v – 39r.

Omdat het gedicht samen met ander werk is afgeschreven en ingebonden staan zowel bovenaan bladzijde 29v als onderaan bladzijde 39r fragmenten die niet bij het gedicht horen.

Op bladzijde 29v begint de inhoudsopgave met *Incipit liber de cultura hortorum Strabi seu Strabonis feliciter. Hier begint het boek van Strabus of Strabo over de aanleg van een tuin; moge het lukken.*

Weergegeven met de toestemming van de Bibliotheca Apostolica Vaticana.

XIII cerfolium

XV Liliū

XVI papauer

XVII sclarega

XVIII menta

XVIII puleium

XX Apium

XXI vettonica

XXII Agrimonia

XXIII Ambrosia

XXIII Nepeta

XXV Rafanum

XXVI Rosa

XXVII commendatio opusculi

DE CULTURA HORTORUM

Plurima tranquille cum sint insignia uite
 Non minimum est si quis pestane deditus ara
 Nouerit obsceni curas tractare priapi
 Ruris enim quęcumq; datur possessio seu sit
 putris harenoso quatorp & glare tractu
 seu pingui molita graues uligine fetus
 Collibus erectis alte sita siue iacenti
 plantę facilis cliuo seu uallibus horrens
 Non negat ingenuos holerū p gignere fructus
 Si modo non tua curagraum cōpressa uerno

Multiplices holitoris opes contempnere stultis
 Ausibus assuescit callosasque aere duro
 Detrectat fuscare manus & stercorea plenus
 Vitæ in amenti disponere puluere qualis
 Haec non sola mihi patefecit opinio fame
 Vulgaris: quæstæ libris nec lectio prisca
 Sed labor & studium quibus otia longa dierum
 Post posui expertum rebus docuere probatis
 Bruma senectutis uernacula totius anni
 Venter & amplifluis consumptrix sacra laboris
 Veris ubi aduentu terrarum pulsa subimas
 Diluit latebras uestigiaque horrida auare
 Verhiemis reduci rerum delere parare
 Scemate & antiquo languentia rura nitore
 Reddere: uer orbis primū caput & decus anni
 Purior aura diem cui iam reserare serenum
 Inciperet: zephyrosque herbes floresq; secuti
 Temula porrigerent radicis acumina cæco
 Tecta diu gremio canasq; exosa pruinas
 Cum ille foliis montes quoq; gramine pingui
 Prætaq; conspicuis uernarent læta uirectis
 Atriolum quod proforibus mihi parua patenti
 Area uestibulo solis conuertit ad ortum
 Virticæ implerunt cæpiq; præquora parui
 Inlita feruenti creuerunt tela ueneno

I ngerer& nimias & semina iacta mouer&
 Nec mora germi nibus uestitur tota tenellis
 A teola & quamquā illius pars ista sub atto
 A rescat tecto pluuiarū & muneris ex peris
 S qualeat aeru pars illa perennibus umbris
 Diffugiat solem paries cui celsior ignei
 S ideris accessum lateris negat obice duri
 Non tamen ulla sibi fuerant que credita pridem
 S pe sine crementi pigro sub cespite clausit
 Q uin potius que sicca fere & translata sub actis
 S uscepit scrobibus redi uiuo plena uirore
 Restituit reparans numeroso semina fructu
 Nunc opus ingenis doculi nunc pectore & ore
 Nomina quo possim uiresq; attingere tante
 Messisue ingenti res parue ornentur honore
 111) Lely fagus prima p̄fulg& fronte locorum
 Dulcis odore grauis uirtute atq; utilis haustu
 pluribus hec hominū morbis prodesse repta
 per p̄auo uiridi meruit gaudere iuuenta
 s̄ edtolerat ciuile malum nā seua parentem
 progenies florū fuerit nidempta parte
 Et facit antiquos defungier inuida ramos
 v Hoc nemus umbriferum pingit uiridissima ruge
 S iluula ceruleae folius que p̄dicta paruis
 Umbellas iaculata breues spiramina uenti

- Et radios phoebe caules transmittit ad imos
 Atque graues leni dispargit odores
 Hæc cum multiplici uigeat uirtute medellæ
 Dicitur occultis adprime obstare uenenis
 Oxicaque in uasis incōmoda pelleret febris
 vi Nec minus abrotani promptū est mirari et alpe
 pubentis frutices & quas inspicat aristas
 Ramorum ubi tenues imitata capillos
 Huius odoratum lento cū uimine crinem
 poëonius carptum prodest miscere medellis
 Febris obstat enim telū fugat adiuuat artus
 Quos incerta p̄mit furtiuæ iniuria gutte
 præterea tot habet uires quot fila comarum
 vii Haud secus alti petasæ semente cucurbita uili
 Assurgens paruis foliorum suscitatur umbras
 Ingentes crebrisq; iacet racinacula ramis
 Ne uelut ulmū hedera implicuit cū frondib; altā
 Ruris ab usq; sinu totis sua brachia circum
 Laxa dedit ligno sūmūq; secuta cacumen
 Corticis occultit uiridi tutamine rugas
 Aut arbutuum uitæ genus arbore cum se
 Explicuit quauis ramorumq; alta corimbis
 Vestit & p̄pria sursum se sponte leuauit
 Vistur ergo rubens aliena in sede racemus
 Dependere p̄mit tabulata uirentia bacchus

pampinus & frondes discernit latior altus
Sic mea si fragili stirpe cucurbita surgens
Diligit appositae sua sustentacula furcas
Atq; amplexa suas uncis tenet unguibus alnos
Ne uero in sano diuelli turbine possit
Quot generat nodos tota am re inacula trudit
Et quō duplicem producunt singula funem
Vndiq; futuram dextra leuaq;prehendunt
Et uelut infusum nentes cum pēna puellae
Molli traiciunt spirisq; ingentibus omnem
Filorum seriem pulchros in &antur in orbes
Sic uaga tortilibus stringunt ammenta extenis
Salarum teretes inuoluuntq; ilico uirgas
Viribus & discunt alienis tecta cauarum
Ardua porticuum uolucris superare natatu
Iam quis poena que ex ramis pendentia passim
Mirari digne que non minus undique certis
Sunt formata uis quam si tornatile lignum
I nspicias mediora sum qd manifeste constat
Illa quidem gracili primū demissa flagello
Oblongo tenuiq; ferunt ingentia collo
Corpora tum uastum laxatur in ilia pondus
Totum uenter habet totū aluus & intus aluntur
Multa cauernoso seuinctim carcere grana
Que tibi consimilem possint pmittere messem

23

I p̄sōs quin etiam tenero subtempore fructus
 Ante^humor quam clausa Latens p̄uiscera sero
 Autumni aduentu rareſcat & arida circū
 Reſtiterit cutis inter opeſ transire ciborū
 Sæpe uidemus & ardenti ſartagine pinguem
 Combibere aruinā & placidū ſec menta ſaporē
 Ebria multoties menſis præſtare ſecundis
 Si uero æſtīui ſinitur ſpiramina ſolis
 Cum gen̄ & rice pati & matura falce recidi
 I dem fētus in aſſidu oſ formari erufus
 Vaſorum poterit uasto dū uiſcera uentre
 Egerimus ſacili radentes Iliatorno
 Non nūquā hac ingens ſextarius abdit aluo
 Clauditur aut potior menſure portio plene
 Amphora que piceo linte dū glutine ſeruat
 In corrupta diu generoſi dona Lyæi
 viii) Hoc ſimul in ſpatio cāpi quo ſigetur imis
 Hæctam lœa ſeges uili quā carmine pinxi
 Viſitur alterius uitis genus ac rep̄ equor
 Serpere puluereū & fructus nutrire rotundos
 Pomorū hæc ſpecies terre ſup arida uulgo
 Terga iacens clementia capit pulcherrima donec
 Solibus æſtīuiſ flauos intincta colores
 Meſſoris calathos matura frugere plerū
 Cū uidear aliis teretem ſatis eſſe figuram

Vndiq; porro aliis oblongo scemate uentrem
 Demissum. nucis aut ouis uersatilis instar
 Vel qualis manib; quondam suspensa supinis
 Lucæ agens circū lomenti bulla saluam
 Ante recens maceratur aquis quā spuma refusis
 Dum lentescit adhuc digitis luctantibus & se
 Alternis uicib; studioque fricantibus uno
 Inter utranq; manum paruofit paruus hiatus
 Exitus huc stricto lenis meat ore noctui uis
 Distenditq; cauum utrea sub imagine pondus
 Et centrum medio confingit labile fundo
 Vndiq; conueniat camyri quo inflexio tecti
 Ergo calybs huius penetrat dū uiscera pomi
 E licet umoris largo cum semine riuos
 Multiplici tūdeinde caui p plurima tergu
 Frustra manu spargens hortorū l&us opimas
 Delicias conuiuia capte candorq; saporq;
 Oblectant fauces. nec duros illa molares
 Esca stupere facit facili sed mansa uoratu
 Vinaturali frigus per uiscera nudo
 Viii) proximus absinthii frutices locus erigit acris
 Herbarum matrem simulantē suum in lento
 In foliis color est alius ramisq; odor alter
 Puberibus Longeq; saporis amarior haustus
 Feruentem domuisse istam depellere febres

Hoc sol & auxilium clara uirtute pbatum
 S tibi preterea caput acris forte dolore
 Pulsatur subito uel si uestigo fatigat
 Huus opem rimare coquens frondentis amara
 Absinthii siluam tumiura leu & capaci
 Effunde & capitis pfunde cacumina summi
 Quo postquam ablueris graciles u more capillos
 Deuictas frondes sup imposuisse memento
 Cum mollis fotos constringat fascia crines
 Et post non multas elapsi temporis horas
 Hoc inter reliquas eius mirabere uires

- X Quid referam iuxta positi numiuq. potentis
 Marrubii non uile genus licet acris ora
 Mordet & longe gustum disiungat odore
 Dulce enim ol & n dulce sapit sed pectoris egros
 Comprimat angores tristi dū sumit haustu
 Precipue talis caleat si potus ab igni
 Et cenam cratis cogat claudere crebris
 Si quando infense questita uenena nouerit
 Potib; inmiscens dapibusue aconita dolosis
 Tristia confundunt ex templo sumpta salubris
 Potio marrubii suspecta pericula pressat
- XI Nec manatri taceatur honor qd stipite forti
 Tollitur & late ramoru brachia tendit
 Dulce satis gustu dulcem satis addit odorem

Hoc oculis quos umbra premit prodesse locuntur
 Huius item semen fœc cum lacte capelle
 Absumptum uentris fertur mollire tumorem
 Cunctantibusq; moras dissoluere protinus alui
 p̄ cetera radix maneri cōmixta liquori
 Leneo tussim percepta repellit anhelam
 xii) Teneque transierim Latæ cui libera lingue
 Nomine degladi nomen facundia finxit
 Tumhi purpurei progignis floris honorem
 p̄ rima estæcæ gortis uiolæ iucunda nigellæ
 Munera uelqualis mensa sub apollinis alta
 Inuestis pueri promorte recens yacincthus
 Exiit & floris signauit uertice nomen
 Radicis ramenta tuæ siccata fluenti
 Diluimus contusa micro seuumq; dolorem
 Vesicæ premimus tali non setius arte
 pignore fullo tuolini candenti adexta
 Efficit utrigeant dulcesq; imitentur odores
 xiii) Inter odoratam memorare lybistica siluam
 Fortia suadet amor parui diffusior horti
 Hoc germen suco quam uis & odore gemellis
 Orbibus officere & tenebras inferre putetur
 Semina sepe tamen quæsitis addere curis
 parua solæ famamq; aliena laude mereri
 xiiii) Quæ tot bellorum tot famosissima rerum

Magnarum monumenta sacro pia conficis ore
 Exiles erato nonde dignare meorum
 Diuitias holerum uersustringere mecum
 Infirmis diuisa licet macedonia ramis
 Spargitur & crebris ignobile semen arstis
 Sufficit illa tamen toto reparabilis anno
 Pauperiem largo solatur manere plebis
 Indigne nec non restringere sanguinis undas
 Cor porae diffusas facili solat obuia gustu
 Illa quoq; infero uenter dum forte dolore
 Turbatur fomenta sup non irrita ducit
 puleium sibim & frondesq; papaueris addens;

XV. Lilia quouersu cadentia carmine quoue
 Eiunae macies satis efferat arida muse
 Quorum candor habet & niuei simulacra nictoris
 Dulcis odor siluas imitatur flores ab eas
 Non parius candore Lapis non nardus odore
 Lilia nostra premit nec non si perfidus anguis
 In genitis collecta dolus erit ore uenena
 Pestifero cecum peruulnus ad intima mortem
 Corda feram mittens pistillo lilia prestat
 Commacerare graui sucosque haurire falerno
 Siquod contusum est summo luentis in ore
 Ponatur punctum iam dinoscere uires
 Manifestas huius cedatur medicaminis ultro

Hæc & iam luxis prodest contusio membris
 XVI Et cereale quidem nugarum in parte papauer
 Hæc memorare placeat quod raptu mæsta puella
 Mater ut immensis optata obliuia mentem
 Exuerent curis fertur latona uorasse
 Hoc simul auxilio carbunculus ater ab imo
 Pectore qui rutilus nimum conuoluit amaro
 O ris ad usque fores reprimi p sepe uidetur
 Huius ad alta caput granorum semine fœdum
 Pro tanto fragiliq; solæ se tollere collo
 Inque modum mali regi cui punica nomen
 Indidit unius patulo sub pellis amictu
 Crana celebrande uirtutis plurima claudit
 Deque sono mandentis habet formabile nomen
 XVII Hic umbrosa nouos inter se latega uirores
 Stipite preualido assurgens ramosq; comasque
 Altius extollit que quamuis rarius ulli
 Quæstæ auxilio medicorum pene putetur
 Effugisse manus dulcitamen indita calde
 Et uires & odorati fermenta saporis
 Prestat eam iuxta hortensis non extima costi
 Silua late stomachiq; moras uentremq; salubri
 Pro uocat auxilio radicis munere coctæ
 XVIII Nec mihi defuerit uulgaris copia mente
 Multa p& genera & species diuersa coloresque

Et uires huius quoddam genus utile uocem
 Raucisonam claro rursus redhibere canori
 posse putant eius sucos si fauce uorant
 l eiunt quem crebra prement saucedo fatigat
 Et aliud prepingue genus huiusce fructu
 Quod iam non parui diffundat germen umbras
 Celsa ebuli sed more potens astipite foris
 Vndique maiores filiorum protogat alas
 Quis odor alter inest pauloque immittitur haustus
 Sed si quis uires speciesq; & nomina mente
 Ad plenum memorare potest sciat ille necesse est
 Aut quot erit reo uolent inurgite pisces
 Lemnius aut altum quot in aera mulcis erit
 Sincillas uastis uideat fornacibus aetne
 xviii) Non patitur cunctas angustia carminis huius
 Pulei uirtutes celeri comprehendere uersu
 Hoc apud in odorum tantum constare peritos
 Fertur apud gallos quanto ual& indica nigri
 Congeries pipens quis iam dubitare sin&ur
 Haec herba plures leniri posse labores
 Quam pretius inhiant erit didissimantur
 Cens hebenoque auroque fluens & mira uolenti
 Quaeq; ferens mundo omagni laudanda tonantis
 Virtus & ratio nullis quaemunera tectis
 Larga suae non pandit opis querara subit

Næc uidere soles alius in partibus horum
 Copia tanta iac& quantam uilissima tecum
 Efficiunt: rursum quædam quæspreta uidentur
 Forte tibi: magno mercantur dicta regna
 Altera ut alterius potiatur foenore tellus
 Orbis & intoto per partes una domussit
 Puleium quoque decoctum curabit amice
 Et potu & foetui stomachum mihi crede morantem
 Dum canimus quæ certa graui ratione tenemus
 Quædam audita & iam uero misere coturno
 Pras ususque sinit ramum coniungito pulei
 Auricule ne forte caput turbauerit aestus
 Solis in aërio stete per flante aperto
 Quod nisi me curreris deponere uela thalia
 Cogere actandem portus intrare monera
 Hic tibi multiplices poteram decerpere flores
 Quamuis in nostris apium uilesceret hortus
 Et solo id multa prodesse sapore putarent
 Plura tamen propriis medicamina uiribus acris
 Exhibere auxilio cuius sterita capessas
 Semina torquentes urine frangere tricas
 Dicitur ipsum & iam tenero cūgermine mansum
 Concoquit errantes stomachi penetralibus escas
 Corporis hunc regem turbans in austria uexet
 Mox apium lymphæ tristique libatur aceto

xx

paffio tum celeri ced& deuicta medellae
 XXI Montibus & filuis praeis & uallibus imis
 V & tonice pretioſa lic& collectio cunctis
 p ene locis ſuper& paſſim. tamen hanc quoq; nr̃
 Hortus hab& cultaque doc& manſueſcere tenta
 Hec tantum meruit generali nomine laudis
 Vt ſiquid mea muſa uelit ſup addere tandē
 Mole openſ deuicta ſui iam ſentiat illa
 Vt ſit tate minus quicquid de prompſente eſſe
 Hanc uiridem ſi forte tuos conariſ inuſus
 Carpere ſiccata muelnemi deponere pigre
 Turbida ſeu tuas oblectant pocula fauces
 Seu potius longo tibi deſaecata labore
 Dona placent huius uirtus mirabilis herbe
 Omnia ſuffici& quam quosdam pendere tanti
 Nouimus ut contra totam que iniuria corpus
 Imp&it interius muniri uiribus eius
 Se ſe poſſe rati ſolent haurire diebus
 Continuis hoc acre genus medicaminis almi
 Preterea caput infeſto ſi uulnere fractum
 Tabuerit tum crebra terens imponito ſacre
 Tegmina uettonice ſtatim mirabere uires
 Illius in ſolidum fuerit dum clauſa cicatrix
 XXII Hic quoque ſarco colam cāposque plurima paſſim
 Veſtit & effeſ ſiluarum inuenta ſub umbris

Nascitur ordinibus facile est discernere pulchris
 Hæc præter uarium lacte uirtutis honorem
 Tanta domat uenteris prædium & pota dolorem
 Siquē forte calibis infensus uulnera membris
 Indidit nris huius temptare iubemur
 Auxilium parti que imponere cuncta patienti
 Cernina maturum nactum hac arte uigorem
 Sitamen addatur mordens cæta plasma ac æcum
 xxiiij. Haud procul ambrosiam uulgo quam dicere mos est
 Erigitur laudata quidem sed an ista sit illa
 Cuius in antiquis celeberrima mentio libris
 Fit dubium est multis medici tamen arte suapte
 Hanc utcumq; colunt tantumque sanguinis hausta
 Absumit quantum potus ingesserit almi
 xxv. Herbarum in numero quas hortulus ille recenti
 Semp prole creat nepos non segnior exit
 Surculus urticam folus simulantibus alto
 Vertice prægratum lacte largitus odorem
 Hæc uariis olim morborum accommoda curis
 Non extrema alias inter decernitur herbas
 Huius enim sucus roseo commixtus oliuo
 Efficit unguentum læse quod uulnera carnis
 Atque cicatrix cum deformia signa nouarum
 posse abolere aiunt prisco & reparare nitore
 Et reuocare pilos plage quos forte recentis

pestis hiulca tulit saniae taboque peresor
 xxv Hic raphanum radice potens latoque comarum
 Tegmine sublatum extremus facit ordo uideri
 Cuius amara satis quatiens uisceratussim
 Mansa premit radix tri quoque seminis haustus
 Eiusdem utio pestis per sepe uidetur
 xxvi Lannisime fessum uia longior indu pedire
 Scrupulus atq; noui terrens carminis ordo
 Debueram uiburna rose pretiosa metallo
 pactoli & niueis arabum circumdare gemmis
 Haec quia non terro germania tingit ostro
 Lata nec ardenti segallia murice iactat
 Lutea purpurei reparat clementia quot annis
 v borti florif. tantum qui protinus omnes

Herbarum uicisse comas uirtute & odore
 Dicitur ut merito florum flos esse feratur
 Inficit hic oleum proprio denomine dictum
 Quod quam sepe fuit mortalibus utile curis
 Nec meminisse potest hominum nec dicere quisquam
 Huic famosa suos opponunt lilia flores
 Longius horum & iam spirans odor imbut auras
 Sed si quis niuei candentia germina fructus

30
S trabo tuus grimalde pater doctissime seruus
p ectore deuoto nullius ponderis offert
Vt cum conseprouilis consederis horti
S ubter opacatas frondenti uertice malos
p erficus imparib; crines ubi diuidit umbris
Dum tibi cana legunt tenera lanugine poma
Ludentes pueri scola laxabunda tuorum
Atq; uolis ingentia mala capacibus indunt
S randia conantes includere corpora palmis
Quomoneare habeas nostri pater alme laboris
Dum relegis quae de deo uolens interq; legendū
Vt uirtiosa seces de posco placentia firmes
Tedis aeterna faciat uirtute uirentem
I m marcescibilis palmam cōprehendere uige
Hoc pater hoc natus hoc spiritus annuat almus

EXPLICIT

HABET VERSUS

cccc xl iii

AD MODUM

Siqua uiam facere nostris fiducia uotis
Optabam dudum scribere sepe tibi
Suscipe nunc tandem presul carissime nobis
Que simplex humilifert ratione animus

DE KRUIDENTUIN- COMMISSIE

Voorzitter:

prof. dr. J.J.C. Scheffer,
bijzonder hoogleraar Kruidkunde
Wageningen UR

Secretaris:

dr. J.S. Meulenhoff, rustend
ziekenhuisapotheker

Leden:

mevr. dr. A.I. Bierman, farmaceutisch
historicus,

dr. ir. J.J. Bos †, curator Botanische Tuinen
Wageningen UR,

G.B.M. Klein Middelink, clusterhoofd
tuinen, erven en landschap van het
Nederlands Openluchtmuseum,

W.G. Kollé, rustend kruidenhandelaar,

ir. A.S. Nijhuis-Bouma, plantkundige,

dr. J.A.M.F. Vaessen, algemeen directeur
van het Nederlands Openluchtmuseum,

drs. W.J. ten Veen, conservator landbouw
en landschap van het Nederlands
Openluchtmuseum

KEUZE UIT DE LITERATUUR

Algera-van der Schaaf, M.A.W. *Mens en
Medicijn*. Meulenhoff, Amsterdam 2000.

Backer, C.A. *Verklarend woordenboek van
wetenschappelijke plantennamen*. L.J.
Veen, Amsterdam/Antwerpen 2000.

Blockmans, W., Hoppenbrouwers, P.
Eeuwen des ondersheids. Prometheus,
Amsterdam 2002.

Bijbel. *Nieuwe vertaling*. Het Nederlands
Bijbelgenootschap, Amsterdam 1956.

Cleene, M. de, Lejeune, M.C. *Compendium
van rituele planten in Europa*. Stichting
Mens en Kultuur, Gent 1999.

Dodonaus, R. *Cruydt-Boeck*. Inde
Plantijnsche Druckerye, Leyden 1618.

Fischer, H. *Mittelalterliche Pflanzenkunde*.
Münchner Drucke, München 1929.

Fischer-Benzon, R. von. *Altdeutsche
Gartenflora*. Lipsius & Tischer, Kiel/
Leipzig 1894.

Genaust, H. *Etymologisches Wörterbuch
der botanischen Pflanzennamen*. 3e druk.
Birkhäuser, Basel 1996.

Gerth van Wijk, H.L. *A Dictionary of Plant
Names*. Middelburg 1909.

Graves, R. *Griekse mythen*. 5e druk. De
Haan, Houten 2000.

Hall, H.C. van. *Neerlands plantenschat,
of landhuishoudkundige flora*. G.T.N.
Suringar, Leeuwarden; 1854.

Hennebo, D. *Gärten des Mittelalters*.
Artemis Verlag, München/Zürich 1987.

Heukels, H. *Woordenboek der
Nederlandsche Volksnamen van planten*.
Opnieuw uitgegeven door H.J.T.M. Brok
en P. Smit. Kon. Ned. Natuurhist. Ver.,
Utrecht 1987.

Homerus. Ilias. Vert. H.J. de Roy van
Zuydewijn. Arbeiderspers, Amsterdam/
Antwerpen 1993.

Homerus. Odyssee. Vert. H.J. de Roy van
Zuydewijn. Arbeiderspers, Amsterdam/
Antwerpen 2000.

Horn, W., Born, E. *The Plan of St. Gall*
(3 delen). University of California Press,

- Berkeley 1979.
- Hunink, Vincent, 'Wieden en snoeien met Walafried. Latijnse hexameters in jambische vijfvoeters'. In: *Filter, tijdschrift voor vertalen*, nr. 10 (2003), p. 47-53.
- Hunink, Vincent, 'Vertalen van hexameters'. In: *Hermeneus*, 75 (2003), p. 217-228.
- Kiel, G. *Das Lorscheider Arzneibuch*. Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, Stuttgart 1989.
- Krug, A. *Heilkunst und Heilkult. Medizin in die Antike*. 2e druk. C.H.Beck, München 1993.
- Kruidentuincommissie. *Geneeskrachtige planten in de Kruidentuin van het Nederlands Openluchtmuseum*. 2e druk. Nederlands Openluchtmuseum, Arnhem 1998.
- Lambert, R.S. *Hortulus or the Little Garden. A Ninth Century Poem by Walafrid Strabo*. The Stanton Press, Wembley Hill 1923.
- Leclerc, H. *Le petit jardin (Hortulus) de Walahfrid Strabus, abbé du monastère de Reichenau*. Paris 1933.
- Lindeboom, G.A. *Inleiding tot de geschiedenis van de geneeskunde*. 6e druk. Rodopi, Amsterdam 1985.
- Madaus, G. *Lehrbuch der biologischen Heilmittel*. Abt. I. 'Heilpflanzen'. Georg Thieme, Leipzig 1938.
- Manniche, L. *An ancient Egyptian herbal*. University of Texas Press, Austin 1989.
- Marzell, H. *Geschichte und Volkskunde der deutschen Heilpflanzen*. 2e druk. Hippokrates-Verlag Marquardt & Cie, Stuttgart 1938.
- Meyden, R. van der. *Heukel's Flora van Nederland*. 22e en eerdere drukken. Wolters-Noordhoff, Groningen 1996.
- Moldenke, H.N., Moldenke, A.L. *Plants of the Bible*. Dover Publications, New York 1986.
- Näf, W., Gabathuler, M. *Walahfrid Strabo, Hortulus. Vom Gartenbau*. 2^e druk. H. Tschudy & Co, Sankt Gallen 1957.
- Os, F.H.L. van. 'De Hortulus van Walahfridus Strabo'. In: *Bijdragen en Mededelingen Rijksmuseum voor Volkskunde*, 48 (1985), 1, p. 3-10.
- Ovidius. *Metamorphosen*. Vert. M. D'Hane-Scheltema. Athenaeum-Polak & van Gennep, Amsterdam 2001.
- Payne, R., Blunt, W. *Hortulus, Walahfrid Strabo*. The Hunt Botanical Library, Pittsburgh 1966.
- Price, L. *Plan of St. Gall in brief*. University of California Press, Berkeley 1982.
- Phillips, R., Rix, M. *Groente*. Het Spectrum, Utrecht 1994.
- Rätsch, C. *Enzyklopädie der psychoaktiven Pflanzen*. 3e druk. AT Verlag, Aarau 1998.
- Rocaro, C. *Walahfrido Strabone, Hortulus*. Herbita, Palermo 1979.
- Schmitz, R. *Geschichte der Pharmazie*. Band I. 'Von den Anfängen bis zum Ausgang des Mittelalters'. Govi-Verlag, Eschborn 1998.
- Schönberger, O. *Walahfrid Strabo. De cultura hortorum (Hortulus). Über den Gartenbau Philipp Reclan Jr.*, Stuttgart 2003.
- Sint-Benedictus, De Regel van*. Vert. V. Hunink. 2e druk. Athenaeum-Polak & van Gennep, Amsterdam 2003.
- Stoffler, H.-D. *Der Hortulus des Walahfrid Strabo*. 6e druk. Thorbecke Verlag, Stuttgart 2000.
- Stuip, R.E.V., Vellekoop, C. *Tuinen in de Middeleeuwen*. Verloren, Hilversum 1992.
- Sudhof, K., Marzell, H., Weil, E. *Des Walahfrid von der Reichenau Hortulus*. Verlag der Münchner Drucke, München 1926.
- Tschirch, A. *Handbuch der Pharmakognosie*. Dl. I - III. Tauchnitz, Leipzig 1909 - 1923.
- Vaughan, J.G., Geissler, C.A. *The new Oxford book of food plants*. Oxford University Press, Oxford 1999.

- Weeda, E.J., Westra, R., Westra, Ch.,
Westra, T. *Nederlandse oecologische flora*.
IVN, Amsterdam 1985–1995.
- Wit, H.C.D. de. *Wat is leven?* Prometheus,
Amsterdam 1993.
- Zeven, A.C. *De introductie van onze
cultuurplanten en hun begeleiders, van het
Neolithicum tot 1500 AD*. Vereniging voor
Landbouwgeschiedenis, Wageningen
1997.

